

مدیریت فرهنگی مسجد

جعفر حیدری

چکیده مقاله:

این مقاله، شامل یک مقدمه و سه بخش است:

در مقدمه کلیات و مفاهیم تحقیق، اهمیت موضوع، تعریف مدیریت فرهنگی مسجد و تاریخچه و نحوه‌ی انتخاب مدیریت فرهنگی مسجد بیان می‌گردد.

در بخش اول، وظایف و اصول دوازده‌گانه‌ی مدیریت فرهنگی مطرح می‌شود که دانستن و به‌کارگیری آن برای مدیر فرهنگی مسجد ضروری است.

در بخش دوم پنج نوع از مهم‌ترین معاونت‌ها یا کارکردهای مدیریت فرهنگی مسجد در پنج فصل بیان می‌گردد. در فصل اول که معاونت آموزشی- تربیتی است موارد زیر مطرح می‌شود: تاریخچه‌ی آموزش در مسجد از صدر اسلام تاکنون، علت‌های جدائی آموزش از مسجد، تاریخچه‌ی کتابخانه‌ی مسجد، ویژگی‌های آموزشی و تربیتی مسجد و عامل‌ها و مانع‌های جذب جوانان و نوجوانان به مسجد.

در فصل دوم که معاونت تبلیغی است، مهم‌ترین ابزارهای تبلیغ در اسلام، شرط‌های تأثیر پیام‌ها در تبلیغ، و روش‌های تبلیغ در قرآن بیان شده است.

در فصل سوم که معاونت بهداشتی- روانی است، به بهداشت ظاهری مسجد و عوامل بهداشت روانی در مسجد پرداخته شده است.

در فصل چهارم که معاونت مراسم‌ها و مناسبت‌ها است، نکته‌هایی درباره‌ی نحوه‌ی صحیح اجرا مراسم‌ها گفته‌ایم.

در فصل پنجم، درباره‌ی معاونت ارتباطات و اطلاع‌رسانی بحث می‌شود.

در بخش سوم، درباره‌ی آسیب‌شناسی مدیریت فرهنگی مسجد صحبت می‌کنیم که در این بخش بعد از تعریف آسیب‌شناسی و اهمیت و جایگاه آن برخی از مهم‌ترین آسیب‌های مدیریت فرهنگی مسجد مطرح خواهد شد.

کلیات و مفاهیم تحقیق

موضوع تحقیق و اهمیت آن:

یکی از بخش‌های مهم مدیریت مسجد «مدیریت فرهنگی مسجد» است. هر مجموعه‌ی فرهنگی که بخواهد موفق باشد، به مدیریتی متناسب با آن مجموعه نیاز دارد؛ زیرا در عصر کنونی، بدون علم مدیریت نمی‌توان در هیچ کار اجتماعی، چه فرهنگی و چه غیر آن، موفق بود.

با مدیریت قوی و کارآمد می‌توان به حداکثر بهره‌وری از امکانات موجود رسید و با ایجاد تعامل و هماهنگی بین همه‌ی اجزاء و اعضاء مجموعه، شاهد مدیریتی موفق بود. به‌طورقطع، می‌توان گفت یکی از مهم‌ترین عامل‌های موفقیت و یا ناموفقیت مسجدها، به‌خصوص در کارکرد فرهنگی آن‌ها، در این نکته نهفته است. «مدیریت فرهنگی مسجد» نقشی

بنیادین در عملی شدن برنامه‌های مسجد دارد؛ لذا مدیریت فرهنگی هر مسجد باید با برنامه‌ریزی جامع و منطقی و با بهره‌بردن از کارشناسان و صاحب‌نظران و مشاوران در زمینه‌های مختلف دینی، اخلاقی، اعتقادی اجتماعی، اقتصادی، روانشناسی و... برنامه‌های فرهنگی مسجد را تدوین و اجرا کند تا در کوتاه‌ترین زمان ممکن زمینه‌ی جذب و ارشاد و هدایت افراد فراهم شود.

مسائل تحقیق

مدیر فرهنگی مسجد کیست و چه وظیفه‌هایی بر عهده دارد؟

۱. مدیر فرهنگی مسجد چگونه باید به وظیفه‌ی خود عمل کند و در پی هدف‌هایش باشد؟

۲. زیر مجموعه‌ی مدیریت فرهنگی مسجد چیست؟

۳. مهم‌ترین آسیب‌های مدیریت فرهنگی مسجد چیست؟

۴. راهکارهای پیشگیری و درمان آسیب‌های مدیریت فرهنگی مسجد چیست؟

قبل از ورود به بحث، یادآوری چند نکته ضروری است:

نکته‌ی اول: «مدیریت مسجد» بعدها گوناگونی دارد. شاید بتوان گفت به تعداد نقش‌های مسجد مدیریت خاص وجود دارد؛ مثل: مدیریت عبادی، مدیریت تبلیغی، مدیریت سیاسی، مدیریت عمرانی و اقتصادی، مدیریت فرهنگی. از این رو، تبیین «مدیریت مسجد»، مقاله‌ای مستقل و مفصل می‌طلبد که اکنون در پی آن نیستیم؛ بلکه بحث ما درباره‌ی برخی از مسأله‌های مهم «مدیریت فرهنگی مسجد» است.

نکته‌ی دوم: در این تحقیق، به جای عنوان «کارکردهای فرهنگی مسجد» عنوان «معاونت‌های فرهنگی مسجد» را به کار برده‌ایم؛ زیرا هر مدیریتی به معاونت‌هایی نیاز دارد تا برنامه‌های خود را عملی سازد. لذا اصطلاح «معاونت» با عنوان «مدیریت» سازگارتر از «کارکرد» است. علاوه بر اینکه، در واژه‌ی «کارکرد» بیشتر معنای قابلیت‌های مسجد برای انجام فعالیت‌های مختلف مطرح هست؛ ولی عنوان «معاونت» به نحوه‌ی اجرا برنامه‌ها و طرح‌ها بیشتر توجه دارد.

نکته‌ی سوم: گرچه در بخش دوم مقاله، پنج معاونت برای مدیریت فرهنگی مسجد ذکر شده است؛ معاونت‌های فرهنگی، منحصر در این پنج قسم نیست و ذکر این پنج قسم از باب اهمیت ویژه‌ی آن‌هاست.

نکته‌ی چهارم: در روایات آمده است که مسجدها برای درک قرآن بنا شده‌اند «إِنَّمَا نُصِبَتِ الْمَسَاجِدُ لِلْقُرْآنِ»^۱ یعنی باید هدف همه‌ی برنامه‌های مسجد نشر و فهم معارف قرآن باشد. مهم‌ترین وظیفه‌ی مدیر فرهنگی این است که برنامه‌های مسجد را به گونه‌ای طراحی و سازماندهی نکند که در این مسیر حرکت کنند.

تعریف مدیریت فرهنگی مسجد

«مدیریت» در لغت به معنای توانایی اداره کردن سازمان و در اصطلاح به معنای هماهنگ کردن منابع انسانی و مادی برای نیل به هدف است.^۲ فرهنگ در لغت به معنای آداب و اخلاق است.^۳ یکی از بهترین تعریف‌های کار فرهنگی این است که فعالیت

۱. بحارالانوار، ج ۸۳، ص ۳۶۳.

۲. سازمان و مدیریت، دکتر علی اقتداری، ص ۶۱.

فرهنگی به معنای مجموعه‌ای از برنامه‌های تربیتی است که از شاخص‌های هدفمند، ابزارمند و روشمند و مستمر برخوردار باشد و کادر مربیگری متعهدی مسئول اجرای آن است. در این تعریف، پنج مؤلفه‌ی مهم وجود دارد.

۱- تربیتی بودن، ۲- هدفمند، ۳- ابزارمند، ۴- روشمند، ۵- استمرار و تداوم داشتن.

با توجه به تعریف «فرهنگ»، «مدیریت» و «فعالیت فرهنگی»، «مدیریت فرهنگی مسجد» عبارت است از توانایی اداره‌ی همه‌ی فعالیت‌های مسجد؛ به نحوی که مدیر بتواند بین منابع انسانی (نیروها و کادر فرهنگی مسجد) و منابع مادی، تعامل و هماهنگی ایجاد کند تا به هدف برسد که رشد و تعالی انسان‌ها به سوی کمال و معنویت و معرفت حق است.

مدیر فرهنگی مسجد کیست؟

مسجد کانون فرهنگی و سرچشمه‌ی نشر معارف اسلام و تعلیم و تربیت است. اکنون پرسش این است که مدیریت چنین سازمان والای معنوی بر عهده‌ی کیست؟

کسی صلاحیت و شایستگی مدیریت فرهنگی مسجد را دارد که پنج ویژگی مهم دارد:

۱. به معارف اسلامی از همه آشناتر و آگاه‌تر باشد؛

۲. علاوه بر آشنایی با علم مدیریت، از ذوق و استعداد و تجربه‌ی مدیریتی نیز برخوردار باشد؛

۳. مقبولیت و محبوبیت اجتماعی داشته باشد؛

۴. با ابزارهای فرهنگی روز آشنا باشد.

۵. گفتار و کردارش منطبق باشد.

از سویی، به طور معمول، اهالی محله و به ویژه نمازگزاران به امام جماعت مسجد اطمینان و اعتماد دارند و از سویی دیگر او به معارف دینی آشناتر است و همچنین به علت دارا بودن منصب امامت جماعت باید عادل و متقی باشد و آشنا به علم روز باشد. بنابراین، بهترین و شایسته‌ترین گزینه برای منصب مدیریت فرهنگی مسجد امام جماعت است که رکن اساسی مسجد محسوب می‌شود؛ اما امروزه مدیریت مسجدها به دست خادمان و هیأت‌امنا است. البته، گاهی هم مدیریت مسجد، ترکیبی از این سه گروه است.

نه تنها امام جماعت باید مدیریت مسجد را به عهده داشته باشد که با توجه به رسالتش، مدیر و رهبر معنوی کل محدوده‌ی تحت پوشش مسجد نیز هست. بنابراین امامان جماعت که مدیریت مهم‌ترین کانون توحید و عمومی‌ترین مرکز آموزش تعلیمات مذهبی را به عهده دارند، باید روش‌های مدیریت را بیاموزند؛ تا بتوانند افراد را در رسیدن به رشد و تکامل معنوی یاری کنند.

انتخاب امام جماعت مسجد با پیشنهاد مردم و هیأت‌امنا مسجد و با تصویب مرکز رسیدگی به امور مساجد انجام می‌شود که یکی از وظیفه‌هایش نصب و عزل امام جماعت است.

بخش اول:

وظیفه و اصول مدیریت فرهنگی مسجد

مدیریت، همچون دانش‌های دیگر، اصول و روش‌هایی دارد که فراگیری و به‌کار بستن آن مدیر را در انجام مسئولیت یاری خواهد کرد. در این باره به اختصار اصل‌های دوازده‌گانه‌ی مدیریت را ذکر می‌کنیم که برگرفته از آیات و روایات است تا مدیر فرهنگی مسجد بتواند با به‌کار گرفتن آن‌ها مسجد را به بهترین شیوه مدیریت کند.

اصل اول: شناخت هدف‌ها و وظیفه‌ها

اولین وظیفه‌ی هر مدیر آن است که از شرح وظیفه‌هایش آگاه شود و به تفصیل هدف‌هایی را بشناسد که برای دستیابی به آن‌ها تلاش می‌کند. بر این اساس، مدیر باید، با تسلط کامل بر جزئیات هدف‌ها و وظیفه‌ها، مسئولیتش بشناسد و با بصیرت کامل عمل کند.

امام صادق (علیه‌السلام) در این باره می‌فرماید:

«الْعَامِلُ عَلَى غَيْرِ بَصِيرَةٍ كَالسَّائِرِ عَلَى غَيْرِ طَرِيقٍ لَا يَزِيدُهُ سُرْعَةُ السَّيْرِ إِلَّا بُعْدًا»^۴

هر کس بدون بصیرت و آگاهی عمل کند، مانند کسی است که بیراهه می‌رود و هرچه شتاب کند از هدف دورتر می‌شود.

اصل دوم: طرح و برنامه‌ریزی

برنامه‌ریزی مهم است؛ زیرا: جهت می‌دهد، چهارچوبی وحدت بخش به وجود می‌آورد، به پیش فرض‌ها و جلوگیری از خطرهای آینده کمک می‌کند و معیاری برای عملکرد عرضه می‌کند.^۵ قرآن می‌فرماید:

«وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى...»^۶

هیچ رسول و پیامبری را نفرستادیم جز اینکه آرزو می‌کرد [و طرحی برای هدف‌های رسالت خود می‌ریخت].

یعنی، همه‌ی پیامبران الهی نیز برای پیشبرد هدف‌های خود آرزوهایی در ذهن داشتند. مدیر فرهنگی باید برای انجام هدف‌ها و عمل به وظیفه‌ها طرح و برنامه داشته باشد؛ چنان‌که علی (علیه‌السلام) می‌فرماید:

«قَدَّرْتُ ثُمَّ أَقْطَعُ وَفَكَّرْتُ ثُمَّ أَنْطِقُ وَتَبَيَّنْتُ ثُمَّ أَعْمَلُ»^۷

ابتدا بیان‌دیش، آنگاه سخن بگو و ابتدا راه را روشن کن، آنگاه در مقام عمل بر آی.

امام جماعت در جایگاه مدیر فرهنگی مسجد باید برای همه‌ی فعالیت‌های فرهنگی مسجد طرح و برنامه‌ی سالانه و مشخص داشته باشد و از همه‌ی امکانات و منابع بهره‌بردار.

^۴. «اصول کافی»، ج ۱، ص ۵۴. المحاسن / ج ۱ / ۱۹۸ / ۲ / باب المعرفة

^۵. مبانی مدیریت، ص ۴۴، گری دلسر، ترجمه داود مدنی،

^۶. سوره حج آیه ۵۲.

^۷. «غررالحکم و دررالکلم»، ج ۲، ص ۵۸۳.

این اصول دوازده‌گانه با استفاده از کتب مدیریتی زیر تنظیم شده است: (مبانی مدیریت، ص ۴۴، سازمان و مدیریت، ص ۶۱، رفتار سازمانی در نگاه مدیریت اسلامی، ص ۸۰، مدیریت اسلامی، جزوه شماره ۴ ج ۳، ص ۲۱، اصول مدیریت، دکتر علی رضائیان،

پیامبر (صلی الله علیه و آله) به ابن مسعود می فرماید:

«يَا ابْنَ مَسْعُودٍ إِذَا عَمِلْتَ عَمَلًا فَأَعْمَلْ بِعِلْمٍ وَعَقْلٍ وَإِيَّاكَ وَأَنْ تَعْمَلَ عَمَلًا بَعِيرٍ تَذِيرٍ وَعِلْمٍ»^۸

هر گاه کاری را انجام دادی از روی علم و عقل انجام ده و بر حذر باش از اینکه کاری را بدون آینده نگری و آگاهی انجام دهی.

سه اصل در برنامه ریزی:

۱. باور به این مطلب که هر چیزی چاره و راهی دارد؛ (لِكُلِّ شَيْءٍ حِيلَةٌ)^۹

۲. ابزار واقعی و مهم برنامه ریزی فکر کردن است. (الحيلة فائدة الفكر)^{۱۰}

۳. اطلاعات و تجربیات. (مَنْ قَلَّتْ تَجْرِبَتُهُ خُدِعَ)^{۱۱}

برنامه ریزی دارای دو رکن اساسی است: الف- هدف ها ب- پیش بینی

رکن اول برنامه ریزی داشتن هدف است؛ زیرا شناخت هدف ها برای هر انسان عاقلی در امور شخصی و اجتماعی لازم و ضروری است. با توجه به این رکن از برنامه ریزی، برنامه های فرهنگی در مسجد باید دارای هدف هایی الهی باشد؛ مانند: هدایت انسان ها به سوی یکتاپرستی^{۱۲} و دوری از طاغوت؛ تعلیم کتاب و حکمت؛ و تزکیه^{۱۳} و قیام به قسط و عدل.^{۱۴} رکن دوم برنامه پیش بینی است؛ یعنی مدیر فرهنگی مسجد بتواند بهترین راه و عملی ترین شیوه ی رسیدن به هدف ها را پیش بینی کند و با تیزهوشی مشکلات راه را حدس بزند و برنامه را به گونه ای تهیه کند که در هنگام اجرا با مشکل کمتری مواجه گردد.

^۸ «بحار الانوار»، ج ۷۴، ص ۱۱۰.

^۹ غرر الحکم و درر الکلم، ش ۷۲۹۱.

^{۱۰} «همان»، ش ۴۰۲.

^{۱۱} «همان»، ش ۷۸۹۹.

^{۱۲} سوره نحل، آیه ۳۶.

^{۱۳} سوره جمعه، آیه ۲.

^{۱۴} سوره حدید، آیه ۲۶.

برنامه ریزی دارای مراحل زیر است.

۱- تعیین هدف‌ها، ۲- ممکن‌الوصول بودن، ۳- تنظیم هدف‌ها بر مبنای اولویت، ۴- تبدیل هدف به صورت شرح عملیات (مشخص کردن زمان لازم برای وصول به هدف‌ها، ارزشیابی منابع انسانی و...)»^{۱۵}

اصل سوم: جمع‌آوری اطلاعات (داده‌ها)

آمار و اطلاعات لازم، نقشی مهم در برنامه‌ریزی، تصمیم‌گیری و انتخاب روش مدیریت دارد؛ لذا سومین وظیفه‌ی مدیر آن است که آمار لازم را از منابع مختلف جمع‌آوری کند. مدیر باید از بودجه‌ی امکانات، نیروهای انسانی، برنامه‌های اجراءشده‌ی قبلی، به‌طور کامل، اطلاع پیدا و آنگاه اقدام کند. علی (علیه‌السلام) در این باره می‌فرماید: «قَدَّرْتُ ثُمَّ أَقْطَعُ»^{۱۶}. ابتدا هر کار را اندازه‌گیری کن، آنگاه تصمیم بگیر.

براین اساس، امام جماعت باید از همه‌ی امور مسجد (فعالیت هیئت امناء، بسیج، معتمدان محل، مدرسه‌ها و مرکزهای فرهنگی و تفریحی محدوده‌ی مسجد و همچنین وضعیت فرهنگی آن منطقه) اطلاع کامل داشته باشد و عوامل مؤثر در مسجد، محل، و منطقه را به‌خوبی بشناسد.

اصل چهارم: تصمیم‌گیری و مشورت

مدیر باید قبل از هر چیز برای انجام وظیفه‌هایی که بر عهده دارد تصمیم‌هایی بگیرد که در این راه چهار گام اساسی وجود دارد: ۱- تشخیص مشکل اصلی، ۲- ارائه‌ی راه‌حل‌ها ۳- تحلیل راه‌حل‌ها، ۴- اتخاذ تصمیم نهائی. همچنین، مدیر باید با افراد آگاه و صالح مشورت کند. خداوند متعال به پیامبر (علیه‌السلام) دستور می‌دهد:

«... وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ»^{۱۷}

با آنان در کار (جنگ) مشورت کن و چون تصمیم گرفتی، بر خدا توکل کن؛ همانا خدا توکل‌کنندگان را دوست دارد. البته، باید با کارشناسان و صاحبان خرد و تجربه مشاوره کرد و از مشورت با افرادی پرهیز کرد که صلاحیت ندارند. امام جماعت باید با هیئت امناء، بسیجیان، جوانان و دست‌اندرکاران و حتی نمازگزاران به مشورت پردازد، آنگاه تصمیم بگیرد و از تحمیل نظر خویش پرهیزد.

اصل پنجم: تقسیم کار

به جای اینکه یک نفر کارها را انجام دهد، باید آن را به مرحله‌های متعدد تقسیم کرد و هر مرحله را بر عهده‌ی فردی خاص گذاشت. به این ترتیب، کارها به بهترین صورت انجام می‌گیرد؛ زیرا تقسیم کار براساس تخصص است. این تخصص گاهی اولیه است یعنی فرد در آن زمینه تخصص دارد؛ و گاهی ثانویه است یعنی تخصص ندارد اما با گذشت زمان در آن کار تخصص پیدا می‌کند. قرآن کریم نیز، به‌هنگام بیان مدیران جهان ماده، نظم، ترتیب و تقسیم کار را بیان می‌فرماید:

«وَاللَّذَارِيَاتِ ذُرُوءًا * فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا * فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا * فَالْمَقْسَمَاتِ أَمْرًا»^{۱۸}

^{۱۵}. اصول مدیریت، ج ۳، ص ۲۱.

^{۱۶} «غررالحکم و دررالکلم»، ج ۲، ص ۵۳۸.

^{۱۷} سوره آل عمران، آیه ۱۵۹.

سوگند به بادهایی که ابر و خاک را در سطح زمین می‌پراکنند * سوگند به ابرها که در جو سنگین (آب) را حمل می‌کنند و سوگند به کشتی‌ها که به آسانی روانند، * سوگند (فرشتگان) تقسیم‌کننده‌ی کار که کارها و وظیفه‌ها را بین خود تقسیم می‌کنند.^{۱۹}

مدیر باید کارها را بین افراد تقسیم و هر وظیفه را به کسی واگذار کند که بیش و تخصص لازم را دارا باشد. مدیر باید انجام امور جزئی را به دیگران واگذار کند و به امور مهم پردازد. عدم رعایت این نکته توهین به دیگران تلقی و باعث دلسردی افراد و پراکندگی آنان می‌شود. براین اساس، امام جماعت نباید متصدی انجام همه‌ی امور مسجد گردد؛ بلکه باید تاحدامکان، همه‌ی افراد را با نظم و ترتیبی خاص در اداره‌ی امور مسجد مشارکت دهد. با این کار، او علاوه بر استفاده از فکر و توان همگان و شخصیت دادن به آن‌ها، با سرعت بیشتری، به کمال مطلوب دست می‌یابد.

اصل ششم: کنترل و نظارت

مدیر باید، به‌صورت آشکار و پنهان، برحُسن انجام کارها نظارت داشته باشد و اطرافیان را کنترل نماید. در کنترل دو مسأله‌ی اساسی و محوری وجود دارد: یکی نظارت و ارزیابی نتایج و دیگری پیگیری درباره‌ی ارزیابی‌های به‌عمل آمده و انجام‌دادن اصلاحات لازم. حضرت علی (علیه‌السلام) درباره‌ی کنترل و نظارت می‌فرماید:

«ای مالک در امور کارگزاران خویش نظارت کن و پس از آزمایش آنان را به کار بگمار و بر آنان افراد صادق و باوفایی را به‌عنوان چشم (به‌صورت مخفی) بگمار.»^{۲۰}

اصل هفتم: سنجش و ارزیابی

همواره، مدیر باید طرح‌ها و شیوه‌های اجرایی و ارزیابی آن‌ها را بسنجد و شناخت مشکل‌ها و مانع‌های اجرایی برای رفع آن‌ها بکوشد. مهم‌ترین نکته‌ای که در سنجش و ارزیابی وجود دارد، مسأله محکم کاری و صحت امور است.

لقمان، در سفارش به پرسش درباره‌ی نظارت خداوند بر اعمال انسان، می‌گوید:

«يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِنْ مِّثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ»^{۲۱}

ای پسرک من اگر [عمل تو] هموزن دانه‌ی خردلی و در تخته‌سنگی یا در آسمان‌ها یا در زمین باشد، خدا آن را می‌آورد که خدا بس دقیق و آگاه است.

ارزیاب کامل همه‌ی کارها و برنامه‌ها را بررسی می‌کند؛ لذا امام جماعت کامل باید آثار برنامه‌های اجراء شده را به‌صورت دقیق بررسی کند، با ارزیابی و سنجش هیئت اُمناء به هدایت و تعلیم و تربیت آنان پردازد و در صورت لزوم، کادر معجرب‌تری انتخاب و جایگزین کند.

اصل هشتم: پیگیری و استقامت

^{۱۸}سوره ذاریات، آیات ۱ تا ۴.

^{۱۹} رفتار سازمانی در نگاه مدیریت اسلامی، ص ۸۰ غلامرضا ویسی، محمد علی سوادی.

^{۲۰}«نهج البلاغه»، صبحی صالح، ص ۴۳۵.

^{۲۱}سوره لقمان، آیه ۱۶.

پس از مرحله‌ی نظارت و ارزیابی، رکن دوم کنترل پیگیری و استقامت است. اگر ارزیابی انجام شود اما پیگیری نشود، هیچ فایده‌ای به جز اتلاف نیرو و امکانات به دنبال نخواهد داشت. به عبارت دیگر، ارزیابی و پیگیری همانند دو بال ارزشمند برای کنترل سازمان هستند و موجب پرواز سازمان به سوی هدف‌ها بلند می‌شود. مدیر باید بدون شتابزدگی کار را دنبال کند و در راه هدف استقامت ورزد. حضرت علی (علیه السلام) می‌فرماید:

«لَا إِصَابَةَ لِمَنْ لَا آثَانَ لَهُ»^{۲۲} کسی که تأنی و حوصله کافی ندارد، به هدف نمی‌رسد.

نیز می‌فرماید: «يُظْفَرُ مَنْ يَحْلُمُ»^{۲۳} هر کس استقامت کند، پیروز می‌شود.

اصل نهم: انعطاف‌پذیری در اجرا

برنامه‌ریزی اگرچه دقیق و با اطلاع کامل و پس از مشورت انجام شده باشد، ممکن است در مقام اجرا با مشکل‌هایی مواجه شود که در برنامه پیش‌بینی نشده است. در این صورت، مدیر نباید بر اجرای برنامه اصرار ورزد یا مأیوس، سرخورده و مضطرب شود؛ بلکه باید با حسن تدبیر و انعطافی عقلانی اجرای برنامه را دنبال کند.

اصل دهم: توسعه‌ی فعالیت

مدیر باید همواره در پی گسترش تدریجی دامنه‌ی تلاش‌های خود باشد. امام جماعت باید با جذب همگان، فعالیت‌های دینی را به تدریج گسترش دهد و به فعالیت‌های جاری بسنده نکند.

اصل یازدهم: نظم و تقسیم زمان

مدیر باید کارها را با نظم و ترتیبی خاص سروسامان دهد تا از هم‌ریختگی و پاشیدگی امور جلوگیری کند. حضور به موقع، آغاز و انجام امور، مرتب ساختن وضعیت، علاوه بر پیشرفت و سرعت بخشیدن، اثراتی مثبت بر کارگزاران برجای می‌گذارد و آنان را به نظم هدایت می‌کند.

حضرت علی (علیه السلام) می‌فرماید:

«أَوْصِيكُمْمَا وَوَلَدِي وَأَهْلِي وَمَنْ بَلَغَهُ كِتَابِي بِتَقْوَى اللَّهِ وَنَظْمِ أَمْرِكُمْ»^{۲۴}

من شما، همه‌ی فرزندان و اهل خود، و هر که نامه‌ام به او می‌رسد را به، تقوای الهی و نظم در امور سفارش می‌کنم.

امام کاظم (علیه السلام) می‌فرماید:

سعی کنید وقتان را به چهار بخش تقسیم کنید: ساعتی را برای مناجات با خدا و ساعتی را برای تأمین هزینه‌ی زندگی و ساعتی را برای معاشرت با دوستان مورد اعتماد که شما را از عیوبتان با خبر می‌سازد و ساعتی را برای لذت‌های حلال اختصاص دهید؛ زیرا به وسیله‌ی این ساعت چهارم است که در آن سه ساعت دیگر موفق خواهید بود.^{۲۵}

^{۲۲} «غررالحکم و دررالکلم»، ج ۶، ص ۴۰۲.

^{۲۳} «نهج البلاغه صبحی صالح»، ص ۵۲۵.

^{۲۴} «همان»، ص ۴۲۱.

^{۲۵} «بحار الانوار»، ج ۷۷، ص ۲۸۵ - بحار الانوار (ط - بیروت) / ج ۱۳ / ۷۵

امام جماعت باید به‌طور منظم در مسجد حضور یابد، هفته‌ای یک یا دو روز برای صحبت کردن معین سازد و برای اداره‌ی امور مسجد در هیئت ائمه و بسیج شرکت کند. او باید برای پاسخ به سؤال‌ها و ارتباط‌های مردمی وقت بگذارد ساعت‌هایی را برای این کار مشخص کند.

اصل دوازدهم: ایجاد جذابیت و مشارکت مردم

مدیر باید مردم را جذب کند و از اموری دوری کند که موجب تنفر و پراکنده‌شدن مردم می‌گردد. برای مثال باید از موارد زیر دوری کند:

الف - تکبر و استبداد رأی، «مَنْ تَكَبَّرَ حَقَّرَ»^{۲۶} هر کس تکبر ورزد خوار گردد.

ب- مباحثات و به خود بالیدن، «مَنْ رَضِيَ عَنْ نَفْسِهِ كَثُرَ السَّخِطُ عَلَيْهِ»^{۲۷}
هر کس از خود راضی باشد افراد زیادی از او خشمگین خواهند شد.

ج- خنده و شوخی بسیار «مَنْ كَثُرَ مِزَاحُهُ اسْتُخِفَّ»^{۲۸}
هر کس زیاد شوخی کند، دیگران او را کوچک و حقیر خواهند شمرد.

د- ستیزه جویی با مردم زیرا ستیزه جویی به نابودی می‌انجامد.

و- خلف وعده، شکستن عهد و دروغ

ز- گوشه گیری از همه و دوری از رحم.

ح- عدم شرکت در مجالس شادی و سوگواری مردم.

امام علی (علیه‌السلام) می‌فرماید: «أَعْجَزُ النَّاسِ مَنْ عَجَزَ عَنِ اكْتِسَابِ الْإِخْوَانِ»^{۲۹}
عاجزترین مردم کسی است که از به‌دست آوردن دوست ناتوان باشد.

^{۲۶} «همان».

^{۲۷} «نهج البلاغه، صبحی صالح»، ص ۵۱۷.

^{۲۸} «بحار الانوار»، ج ۷۷، ص ۲۸۲.

^{۲۹} «بحار الانوار»، ج ۷۴، ص ۲۷۸.

بخش دوم:

معاونت‌های پنجگانه‌ی مدیریت فرهنگی مسجد

مسجد از صدر اسلام تاکنون مرکزی برای پیشبرد هدف‌های گوناگون اسلام بوده است. تحقق این هدف‌ها بدون برنامه‌ریزی دقیق و مستمر و بدون شناخت نیازها (به‌خصوص نیازهای قشر جوان و نوجوان) امکان‌پذیر نیست. از این رو، مدیر فرهنگی مسجد باید نیازهای مختلف اقشار گوناگون جامعه را شناسایی کند و برای عملی شدن برنامه‌ی رفع نیازها معاونت‌هایی ایجاد کند. باتوجه به نیازهای مختلف فرهنگی مسجد، کارکردهای بسیاری در این باره ذکر شده است که مهم‌ترین آن‌ها پنج نوع کارکرد است که با عنوان معاونت‌های پنجگانه به آن خواهیم پرداخت:

۱. معاونت آموزشی- تربیتی؛
۲. معاونت تبلیغی؛
۳. معاونت بهداشتی- روانی؛
۴. معاونت مراسم‌ها و مناسبت‌ها؛
۵. معاونت ارتباطات و اطلاع‌رسانی.

یکی از مهم‌ترین کارکردهای مسجد کارکرد آموزشی- تربیتی مسجد است. در اسلام، بر مسأله‌ی تحصیل علم و تربیت و تزکیه، تأکید بسیاری شده است و طالب علم ثواب زیادی دارد؛ تزکیه و تعلیم، همواره دو بال پرواز در آسمان کمال انسانی‌اند. مسجد، در کنار انسان‌سازی و بُعد اخلاقی، همواره جایگاه و مهد علوم مختلف، به‌ویژه علوم دینی، بوده است. در اولین آیاتی که بر پیامبر (علیه‌السلام) نازل شد، مسأله‌ی (خواندن) مطرح می‌شود: «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ».^{۳۰} همچنین خداوند به‌عنوان اولین معلم معرفی شده است: (الرَّحْمَنُ * عَلَّمَ الْقُرْآنَ).^{۳۱} در جایی دیگر، قرآن درباره‌ی ارزش علم می‌فرماید:

«هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ»^{۳۲}

آیا کسانی که می‌دانند با کسانی که نمی‌دانند برابرند.

تاریخچه‌ی آموزش در مسجد از صدر اسلام تاکنون

پیش از آنکه مدرسه‌ها و دانشگاه‌ها پدید آیند، مکان‌های آموزشی دیگری برای مسلمانان وجود داشت؛ برای مثال حلقه‌های آموزشی در جایی همچون مسجد، مکتب‌خانه، منزل دانشمندان، کتابفروشی‌ها، کتابخانه‌ها و حتی کاخ‌های شاهان برگزار می‌شد. در تاریخ اسلام، مسجد یکی از باسابقه‌ترین مکان‌های آموزشی است؛ زیرا از آغاز ظهور اسلام، مسجدی مرکزی آموزشی بود و عالمان و دانشمندان در مسجدالنبی، مسجدالحرام و دیگر مسجدها جمع می‌شدند و

^{۳۰} سوره علق، آیه ۱.

^{۳۱} سوره الرحمن، آیه ۱.

^{۳۲} سوره زمر، آیه ۹.

علاوه بر موعظه و نصیحت، انواع علوم دینی و ادبی را به مردم می‌آموختند. حتی مرکزهایی که بعدها با عنوان مدرسه‌های پیشرفته در کشورهای اسلامی تأسیس شد، از نظر بنا، تحت تأثیر معماری مسجد به‌وجود آمد.^{۳۳}

در تاریخ اسلام، از همان آغاز، آموزش با مسجد ارتباط داشت و مدرسه در اصل از مسجد منشعب می‌شد؛ زیرا در دهه‌های اول اسلام مسلمانان با دستورها و مهوم‌های دینی آشنا نبودند و لذا مسجد که برای عبادت و پرستش ساخته شده بود برای امور آموزشی نیز به کار می‌رفت. این آموزش هم شامل مسائل عقیدتی و هم آموزش خواندن و نوشتن (سوادآموزی) بوده است.

پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌آله) در نخستین فرصتی که برای تبلیغ و دعوت به اسلام به‌دست آورد، مسجد را تأسیس کرد تا پایگاه مهم اجتماعی و تربیتی‌اش باشد. از این رو، وقتی آن حضرت (صلی‌الله‌علیه‌آله) در راه هجرت از مکه به مدینه و در چند کیلومتری شهر مدینه بود، در محلی به نام «قبا»، مسجد معروف قبا را بنا نهادند. مسجد النبی (صلی‌الله‌علیه‌آله) در مدینه نیز از نخستین مرکزهای علمی آموزشی تاریخ اسلام است که پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌آله) آن را پس از هجرت به مدینه بنا کرد. بنابر برخی روایات، در شهر مدینه، علاوه بر مسجد النبی (علیه‌السلام)، نه مسجد دیگر وجود داشت که فعالیت‌های آموزشی داشتند. در این مسجدها، در کنار اجتماع دینی و مذهبی مسلمانان، حلقه‌های علمی نیز دایر بود که تأسیس آن‌ها از ابتکارهای فرهنگ اسلامی است و آن‌ها تحت تأثیر هیچ‌یک از فرهنگ‌ها و تمدن‌های دیگر نبودند.^{۳۴} بنابر برخی منابع، پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌آله) به مسجدهای دیگر برای تدریس مراجعه و نیز از مجلس درس مسجد قبا بازدید می‌کردند. اگر ایشان در کلاس‌ها اشکالی می‌دیدند، بی‌درنگ برای اصلاح آن اقدام می‌کردند. به‌طور کلی، در صدر اسلام، آموزش مسلمانان بیشتر به معنای آموزش آیات مقدسی بود که بر پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌آله) نازل می‌شد؛ چنان‌که خداوند در قرآن کریم غالباً پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌آله) را با عنوان‌های «مبلغ»^{۳۵} و «معلم پیام آور»^{۳۶} خطاب می‌کند.

جدایی آموزش از مساجد

با آنکه یکی از وظیفه‌های مهم مسجد، در سده‌های نخستین اسلامی، آموزش و تعلیم و تربیت بود، به تدریج، مسجد این وظیفه‌ی مهم خود را از دست داد و کار تدریس و تحقیق را به نهادهای دیگر سپرد. در قرن پنجم هجری قمری و به‌ویژه در سال ۴۹۵ ه.ق، چنین چیزی رخ داد که نقطه‌ی عطفی در تاریخ آموزش و پرورش اسلامی به حساب می‌آید. در این سال، اولین مدرسه با مدیریت دولت و برنامه‌ی آموزشی مشخص از سوی «خواجه نظام الملک طوسی»، وزیر سلجوقیان، در بغداد گشایش یافت. از آن پس، این مدرسه‌ها با عنوان نظامیه در منطقه‌های مختلف قلمرو اسلامی پدید آمدند و پادشاهان و بزرگان با تاسی از کار نظام الملک، برای رشد این مدرسه‌ها کوشیدند.

در جداسدن آموزش از مسجد و انتقال آن به مدرسه عامل‌های زیادی دخالت داشتند که به ذکر برخی از آن‌ها می‌پردازیم:

^{۳۳} «تعلیم و تربیت»، بخش ۲، ص ۲۳.

^{۳۴} «تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی»، ص ۶۲.

^{۳۵} سوره‌های مائده آیات ۶۷ و ۹۹ و نحل آیه ۳۵ و نور، آیه ۵۴.

^{۳۶} سوره‌های آل عمران آیه ۱۶۴، و جمعه، آیه ۲.

۱- گسترش علوم و تنوع رشته‌های علمی در فرهنگ اسلامی بسیار بزرگ بود؛ به گونه‌ای که در همه‌ی زمینه‌های فلسفی، علمی، ادبی، هنری و فنی آن عصر توسعه یافت؛ از فقه و عرفان گرفته تا نجوم و شیمی و حتی شعر جاهلی و فن موسیقی.^{۳۷}

۲- افزایش تعداد دانش‌پژوهان و حلقه‌های درس و ایجاد مزاحمت برای کسانی که به جهت عبادت و پرستش به مسجد می‌آمدند، موجب انتقال محل آموزش از مسجد به مدرسه شد. این مسأله در مسجدی مانند الازهر مصر موجب شد که مسجد تقریباً فقط مکانی برای درس بشود و به جزء نماز جمعه، نماز دیگری در آن برگزار نمی‌شد.^{۳۸}

۳- پیشرفت و گسترش دانش، موجب پدید آمدن عده‌ای شد که از راه تدریس امرار معاش می‌کردند؛ بنابراین اینان باید پژوهش و مطالعه‌ی بیشتری می‌کردند و از این رو برای رفع نیاز آنان به ناچار مدرسه پدید آمد.^{۳۹}

از سوی دیگر، سنت مسجد، بینش اسلامی و سابقه‌ی تاریخی اسلام نمی‌توانست تفکیک مطلق علم و دین یا مدرسه و مسجد را بپذیرد؛ زیرا اسلام همیشه چهره‌ای علمی داشت و خود بنیان‌گذار رشته‌های مختلف علمی بود. از این رو، برای تلفیق این دو امر، مدرسه‌ها را در کنار مسجدها ساختند؛ به گونه‌ای که مدرسه‌ها یکی از مؤسسه‌های وابسته به مسجد بود. به همین دلیل، بناهای بزرگی به نام مسجد-مدرسه ساخته شد؛ مثل: الازهر مصر، الحمراء اسپانیا و مسجد سپهسالار ایران.^{۴۰}

تاریخچه‌ی کتابخانه‌های مسجد ها

مسجدها در رهگذر کارکرد آموزشی خویش سهمی مهم در فرهنگ و تمدن اسلامی داشته‌اند؛ زیرا مسلمانان مسجد را محیط آموزشی کرده بودند و کتابخانه‌هایی در آن به وجود آورده بودند. گرچه بیشتر کتابخانه‌های مسجدها کوچک بودند، گاه برخی از مسجدهای بزرگ کتابخانه‌های بزرگ و مشهوری داشتند. تأسیس کتابخانه‌های بزرگ و معتبر در مسجدها به دلیل نیاز آموزش به کتاب و کتابخانه بوده است.

پیوند مسجد و کتابخانه یکی از نقطه‌های قوت فرهنگ اسلامی است. مطالعه‌ی تاریخ مسجد نشان می‌دهد که مسجد و کتابخانه همواره همراه هم بوده‌اند. از همان آغاز که قرآن مکتوب شد، مسلمانان قرآن‌ها را به مسجد اهداء یا وقف می‌کردند. لذا ابتداء کتابخانه‌های مساجد با کتاب آسمانی مسلمانان، قرآن کریم، شکل گرفت.

کتابخانه‌های مسجدها نقشی مهم در ترویج فرهنگ غنی اسلام داشته‌اند. تاریخ تمدن اسلامی بیان‌گر این حقیقت است که کتابخانه، به مثابه‌ی نهادی فرهنگی و آموزشی از ارکان اساسی مسجدها بوده است. تأسیس کتابخانه در مسجدها باعث ارزشمندتر شدن و قدرت‌مندتر شدن مسجد می‌شود که همواره خلیفه‌ها و حاکمان اسلامی بدان توجه می‌کرده‌اند. (تاریخ کتابخانه‌های مساجد، ص ۱۳۶).

ویژگی‌های آموزشی مسجد

^{۳۷}. «فلسفه تعلیم و تربیت»، ص ۲۹.

^{۳۸}. «تاریخ آموزش در اسلام»، ص ۹۸.

^{۳۹}. «تاریخ آموزش در اسلام»، ص ۹۹.

^{۴۰}. «فلسفه تعلیم و تربیت»، ص ۲۸ و ۲۹.

۱- بعدهای فرهنگی و آموزشی مسجد رسالت اساسی آن است؛ از این رو مسجدی که نقشی مؤثر در زمینه‌های فرهنگی و آموزشی ایفا نکند، در حقیقت بخش مهمی از رسالت خویش را ادا نکرده است. چنان که حضرت علی (علیه‌السلام) مسجدی را که در آن بهره‌ای از هدایت، تبلیغ و ترویج دین نباشد، مسجد خراب بر شمرده است.^{۴۱}

۲- بی‌تردید شکوفایی علمی مسجد و طرح دانش‌های گوناگون در آن کمالی برای مسجد به‌شمار می‌آید؛ ولی پرداختن به این امور نباید سبب فراموشی وظیفه‌ی اصلی شود که پرداختن به دانش‌های دینی است.

۳- در صورتی می‌توان در مسجد درباره‌ی دانش‌های غیراسلامی صحبت کرد که دست کم دارای دو ویژگی باشند: یکی آنکه آموختن آن علم شرعاً روا باشد؛ دیگر اینکه حداقل سود دنیایی مشروع برای انسان داشته باشد.

۴- علوم قرآنی، در میان همه‌ی علوم دینی، اهمیتی ویژه دارد و قرآن و مسجد پیوندی خاص با یکدیگر دارند؛ چنان که پیامبر اکرم (علیه‌السلام) در این باره فرموده‌اند:

«إِنَّمَا نُصِيبَ الْمَسَاجِدَ لِلْقُرْآنِ»^{۴۲} همانا مسجدها برای درک قرآن بنا شده‌اند.

در روایت دیگر آمده است:

«أَحَبُّ الْقُرْآنِ فَلَئِبَ الْمَسَاجِدِ»^{۴۳} دوست‌دار قرآن دوست‌دار مسجد نیز هست.

ویژگی‌های تربیتی مسجد

انسان معبد و مسجد را دوست دارد و بدان عشق می‌ورزد و از همین رو معصومان (علیهم‌السلام) در سخنان خویش مسجد را آشیانه و پناهگاه مؤمن بر شمرده‌اند.^{۴۴}

۱. حضور در مسجد تمرین توجه به خدا و آزمون ترک دنیا است؛ امتحان مبارزه با نفس و ترک گناهانی همچون غیبت، سخن‌چینی، بیهوده‌گویی و ...

۲. آثار سازنده‌ی حضور در مسجد رفته‌رفته به دیگر کارهای انسان سرایت می‌کند؛ زیرا حضور در مسجد، به معنای حضور در خانه‌ی خداست و به‌طور طبیعی کسی که با خانه‌ی خدا انس دارد تلاش می‌کند تا در خارج از مسجد نیز عملکردی متناسب و همگون با حضور در مسجد داشته باشد.^{۴۵}

۳. انسان مؤمن علاوه بر زینت‌های مادی، در هنگام حضور در مسجد، باید به زینت‌های معنوی نیز توجه کند؛ یعنی به صدق و صفا و خلوص.^{۴۶}

۴. یکی دیگر از جنبه‌های مثبت حضور در مسجد معاشرت با انسان‌های صالح و مؤمن است که همچون دوستی خوب در سعادت انسان نقشی مهم دارند.

^{۴۱} «نهج البلاغه صبحی صالح»، حکمت ۳۶۹، ص ۵۴۰.

^{۴۲} «بحار الانوار»، ج ۸۳، ص ۳۶۳. «وسائل الشیعه»، ج ۳، ص ۴۹۳، ح ۱- الکافی (ط - الإسلامیة) / ج ۳ / ۳۶۹.

مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل / ج ۳ / ۳۵۵ / ۱. ^{۴۳}

^{۴۴} مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۶۱، ح ۱۴.

^{۴۵} «همان»، ص ۴۴۶، ح ۱۸.

^{۴۶} سوره اعراف، آیه ۳۱.

۵. مسجد با پرورش جمع‌گرایی در میان مسلمانان نظم‌پذیری را در آنان تقویت می‌کند.
۶. پرورش روح فروتنی در نمازگزاران مسجد سبب فروتنی مسلمانان می‌شود.
۷. احترام به امام جماعت، افراد مسن و سایر افراد مؤمن و محبت به کوچک‌ترها نیز از ویژگی‌های تربیتی مسجد است.

توصیه‌ها و راهکارها برای احیای کارکرد آموزشی - تربیتی مسجد:

۱. گرچه وضعیت مسجدهای امروز با دوران صدر اسلام کاملاً تفاوت دارد اما هنوز مسجد بهترین مکان برای برگزاری برخی کلاس‌های آموزشی و تربیتی است؛ برای مثال برای آموزش، حفظ، قرائت و تفسیر قرآن و نیز برای نشر معارف و احکام اسلامی.
۲. مدیر فرهنگی مسجد می‌تواند از روزها و ماه‌هایی خاص (مثل ماه مبارک رمضان و محرم و صفر) که مردم در مسجد بیشتر حضور پیدا می‌کنند، استفاده کند احکام و معارف قرآن را بیان و افراد را ارشاد کند.
۳. مدیر فرهنگی مسجد می‌تواند با دعوت از متخصصان مسائل خانواده و مشاوران آگاه و متعهد برای خانواده‌ها کلاس‌های مشاوره تربیتی برگزار کند.
۴. مدیر فرهنگی برای تقویت کتابخانه‌ی مسجد باید به مردم بگوید به‌همان اندازه که مسجد به فرش و سایر امکانات نیاز دارد، به کتابخانه هم احتیاج دارد. گاه کتابی مناسب چنان تاثیری در تقویت بُعد اخلاقی و اعتقادی و علمی انسان می‌گذارد که اثر آن تا قرن‌ها پا برجا باشد.
۵. اگر امکان اختصاص جایی مناسب برای کتابخانه در مسجد یا در کنار آن وجود ندارد، می‌توان به‌طور موقت و با گذاشتن چند کمده زمینی بهره‌مندی علاقه‌مندان به کتاب را فراهم آورد.
۶. امام جماعت در کنار آموزش احکام و معارف اسلامی، باید ارزش و جایگاه علم را از دیدگاه قرآن و عترت روشن کند و نقش کتاب را در توسعه و ترویج علم مسلمان بیان کند.
۷. امام جماعت، در جایگاه مدیر فرهنگی، باید به خانواده‌ها پیام‌رسان باشد که چگونه کتاب حس کنج‌کاوی کودکان و نوجوانان را ارضا می‌کند و موجب رشد و آگاهی و خلاقیت آنان می‌شود؛ و از همه مهم‌تر چگونه می‌توان با مطالعه زندگی بهتری داشت و فرزندان خوبی را تربیت کرد.
۸. برقراری ارتباط بین مسجد و مدرسه و برنامه‌ریزی هماهنگ با یکدیگر؛ به‌خصوص در شهرهای کوچک و مدرسه‌هایی که به مسجد نزدیکند.
۹. دعوت از هنرمندان، دانشمندان، شاعران، و نویسندگان برای سخنرانی و بحث و گفتگو.
۱۰. استفاده کردن از جوانان علاقه‌مند به‌عنوان کتابدار و همکاری آن‌ها با کتابخانه‌ی مسجد.
۱۱. تبیین اهمیت کتابخوانی به کمک ائمه‌جماعت برای نمازگزاران؛ به‌خصوص کودکان و نوجوانان.
۱۲. این مقاله ادامه دارد که در شماره‌های بعد ارائه خواهد شد...

فصل دوم معاونت تبلیغی

مباحثی که در این فصل مطرح می‌شود:

- تعریف لغوی و اصطلاحی تبلیغ؛
- بعد تبلیغی مسجد؛
- مهم‌ترین ابزارهای تبلیغ در اسلام؛
- شرایط تأثیر و موفقیت پیام‌ها در تبلیغ؛
- روش‌ها و عنصرهای تبلیغ در قرآن؛
- نتیجه‌گیری.

در لغت، «تبلیغ از ریشه‌ی بلغ به معنای رسانیدن و رسانیدن پیام است».^{۴۷} در اصطلاح، تبلیغ به معنای رساندن پیام به دیگری و به منظور ایجاد دگرگونی در بینش و رفتار او است که بر سه عنصر اصلی پیام‌دهنده، پیام‌گیرنده و محتوای پیام استوار می‌شود. مراد از تبلیغ فقط رساندن ایده به مخاطب نیست بلکه هدف اقناع یا ترغیب اوست؛ پس باید با شفاف‌سازی پیام، از طریق سبک‌ها و ابزارهای گوناگون، مخاطب را قانع و به هدف خود مایل کنیم.

تاریخ تبلیغ با تاریخ خلقت انسان و هبوط آدم بر زمین پیوند خورده است؛ زیرا انسان فکر و اعتقاد دارد و برای منتقل کردن تفکرات و اعتقاداتش از هر وسیله‌ی ممکن‌ی یاری می‌جوید. این همان تبلیغ است؛ یعنی منتقل کردن افکار و عقائد و بازگو کردن ایده‌ها برای دیگران و سعی در گسترش آن. به عبارت دیگر، تبلیغ از حیات فکری انسان سرچشمه می‌گیرد و از آن جداشدنی نیست. علی‌رغم تحول و پیشرفت وسائل ارتباطی، خبررسانی و تبلیغ، اصل تبلیغ ثابت است؛ گرچه هدف‌های گوناگون دارد.

در دین، تبلیغ اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا در دین، رساندن پیام الهی تکلیف دین‌داران است. چنان‌که حضرت علی (علیه‌السلام) درباره‌ی عهد و میثاق الهی با فرزندان آدم برای ابلاغ رسالت خداوند می‌فرماید:

«خداوند سبحان از فرزندان آدم پیامبرانی برگزید و از آنان بر وحی و تبلیغ رسالت پیمان گرفت....»^{۴۸}

امروزه نقش تبلیغ در فرهنگ‌سازی و القاء ظریف خواسته‌های فرد، گروه یا نظام بر کسی پوشیده نیست؛ از این رو امام جماعت باید بیش از هر چیز به نیازهای تبلیغی و فرهنگی مسجد خود اهمیت دهد و با آموزش صحیح و به‌کارگیری بهینه‌ی شیوه‌های صحیح تبلیغاتی به نشر و گسترش معارف اسلام و مبانی دینی پردازد. معاونت تبلیغ مهم‌ترین معاونت مدیریت فرهنگی مسجد به‌شمار می‌آید؛ زیرا هدف اصلی و اساسی مسجد رساندن پیام و کلام الهی به مردم است.

هدف از تبلیغ، رشد معرفت دینی مردم و احیای آنان برای ادای وظیفه‌های دینی و اسلامی است. همه‌ی پیامبران الهی (صلوات‌الله‌علیهم) مبلغ بوده‌اند و تبلیغ جزء اصول همه‌ی آنان بوده است. در دین اسلام، به‌صراحت به این مطلب اشاره شده است؛ قرآن کریم می‌فرماید:

«يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ»^{۴۹}

^{۴۷} «مفردات راغب، ذیل واژه بلغ، لغت نامه دهخدا، ذیل واژه تبلیغ.

^{۴۸} «نهج البلاغه، صبحی صالح»، خطبه اول.

ای پیامبر آنچه که از جانب پروردگارت بر تو نازل شده ابلاغ کن؛ و اگر چنین نکنی رسالت او را انجام نداده‌ای.

بعد تبلیغی مسجد

در زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله)، مسجد جایگاه ابلاغ آیات قرآن و تبیین احکام اسلام بود. به طور کلی، در کل تاریخ اسلام، مسجد پایگاه اصلی فعالیت‌های مسلمانان بوده است؛ از این رو ما باید از توان زیاد تبلیغی مسجد بهره کافی ببریم. همان طور که قبل انقلاب اسلامی و در دوران جنگ تحمیلی از مسجدها به بهترین نحو استفاده‌ی تبلیغی برده می‌شد. نقشی که سخنرانان در مسجد دارند، غیر قابل انکار است. مهمترین مواردی که امامان جماعت باید در مسجد تبلیغ کنند: بیان احکام شرعی، بیان سیره‌ی ائمه‌ی اطهار (علیه السلام)، بررسی مسائل روز، توجیه کردن مردم، اندرز دادن و دعوت مردم به تقوا، تفسیر قرآن و شرح نهج البلاغه و دعا‌های معصومان.

مهم ترین ابزار های تبلیغ در اسلام

* اذان نمادی تبلیغاتی

یکی از ابزارهای تبلیغ دین در مسجد اذان و اقامه است که از دیدگاه اسلام اهمیت فراوانی دارد؛ زیرا اذان اعلان توحید و سبب بقای نام پیامبر (صلی الله علیه و آله) و نفوذ مکتب رسالت اوست.

در لغت، اذان به معنای اعلام، بلند کردن صدا و ندادن است؛ همان گونه که قرآن کریم می‌گوید: «وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ»^{۴۹} و در میان مردم برای [ادای] حج بانگ بر آور.

در اصطلاح، «اذان» در شرع مقدس، اعلام و ندای به نماز است؛ قرآن می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ»^{۵۰} ای کسانی که ایمان آورده‌اید! وقتی برای نماز روز جمعه ندا داده شد.

تکبیر، توحید، شهادت به یگانگی، عظمت الهی، رسالت خاتم الانبیاء (صلوات الله علیه و آله)، توصیه‌ی نماز و فلاح و بهترین اعمال، و بالاخره شعار لا اله الا الله مواردی است که در اذان وجود دارد. نکته‌ی مهم در اذان تکرار جمله‌ها است. «الله اکبر» و «شهادتین» و همچنین دیگر بندهای اذان تکرار می‌شود که یکی از عوامل مؤثر در جلب توجه مخاطب برای اهمیت موضوع و انتقال دادن و مستقر کردن پیام در ذهن مخاطبان است. دانشمندان تبلیغ معتقدند که تکرار پیام از جمله عواملی است که در اقناع و تصدیق و ترغیب مخاطبان تأثیر فراوان دارد.

* نماز نشان تبلیغی اسلام

نماز عطیه‌ی الهی و منشأ خیرهای بسیاری برای مسلمانان است که ابعاد تبلیغاتی زیادی دارد:

- به هنگام نمازهای روزانه، مؤمنان در مسجد گردهم می‌آیند و این امر امکان تبادل اطلاعات دینی را فراهم می‌آورد که اساس تبلیغ اسلامی است.

- به هنگام نماز و در مسجد، مردم با امام جماعت ارتباط مستقیم دارند و از این طریق امر ارشادی و حل مشکلات به گونه‌ی بهتری صورت می‌پذیرد.

^{۴۹}.سوره مائده، آیه ۶۷.

^{۵۰}.سوره حج، آیه ۲۷.

^{۵۱}.سوره جمعه، آیه ۹.

- نمازهای روزانه، چه به صورت فردا اقامه شوند و چه به صورت جماعت، مضمون‌هایی عالی دارند که هر یک می‌تواند در تربیت معنوی و اجتماعی مسلمانان موثر واقع شود؛ البته نمازهای جماعت ویژگی‌های تبلیغی بیشتری دارند.

*- قرآن کتاب هدایت و بلاغت

در عصر ظهور اسلام، فصاحت و بلاغت بارزترین هنر و خصیصه‌ی مردم جزیره‌العرب بود و اعراب برای نمایاندن این هنر در مجامع و بازارها به مسابقه و معارضه می‌پرداختند؛ به همین دلیل خداوند پیامبر خود را به سلاح روز مجتهد فرمود و افزون بر سایر معجزه‌ها، بلاغت سخن و فصاحت بیان را در حد متعالی و فوق طاقت بشری به آن حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) ارزانی داشت که در آیات و روایات به این مطلب تصریح شده است. قرآن در این باره می‌فرماید:

«قُلْ لِّئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا»^{۵۲} بگو اگر همه‌ی انس و جن فراهم آیند که نظیر این قرآن را بیاورند، نمی‌توانند مانند آن را بیاورند؛ هر چند آن‌ها پشتیبان یکدیگر باشند.

قرآن کریم با بلاغت بی‌مانند، با معارف متعالی و با اعجاز جاودانه‌اش بزرگ‌ترین عامل تبلیغ اسلام، جذب قلب‌ها و تسلیم عقل‌ها در برابر این پیام آسمانی است.

*- اسوه‌ی حسنه - الگوها و تبلیغ با عمل

الگوپذیری از لوازم وجودی انسان است. الگوها عاملی بسیار مهم جهت تبلیغ و دعوت هستند؛ از این رو آن‌قدر که شخصیت رهبران در تربیت توده‌ها تأثیر دارد، گفته‌ها تأثیر ندارد. قرآن کریم نیز به معرفی الگوها و اسوه‌ها توجه خاصی دارد؛ چنان‌که درباره‌ی پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌فرماید:

«لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ»^{۵۳} قطعاً برای شما در (رفتار) رسول خدا سرمشقی نیکوست.

قرآن درباره‌ی حضرت ابراهیم (علیه‌السلام) نیز می‌فرماید:

«قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ»^{۵۴} همانا برای شما در (حالات) ابراهیم و کسانی که با او بودند سرمشق خوبی است.

شرایط تأثیر و موفقیت پیام‌ها در تبلیغ

چهار عامل مهم در موفقیت یا شکست پیام‌ها مؤثرند:

۱- ماهیت پیام (حقانیت و غنی بودن محتوای پیام). اولین شرط موفقیت پیام غنی بودن و قدرت معنوی و و به تعبیر قرآن حقانیت پیام است. پیام در درجه‌ی اول باید منطقی باشد؛ یعنی با عقل سازگار باشد. دوم، پیام غنی و نیرومند باید با احساسات بشر انطباق داشته باشد؛ زیرا انسان کانونی دارد، غیر از کانون عقلی و فکری، به نام کانون احساسات که نمی‌توان آن را نادیده گرفت. هماهنگی با احساسات، اشباع احساسات عالی و رقیق بشر، و نیز هماهنگی با نیازهای زندگی و نیازهای عینی بشر از جمله شرط‌های غنی بودن محتوای پیام است.

^{۵۲}سوره اسراء، آیه ۸۸.

^{۵۳}سوره احزاب، آیه ۲۱.

^{۵۴}سوره ممتحنه آیه ۴.

۲- شخصیت خاص پیام‌رسان. شرط دوم برای موفقیت پیام خصوصیات شخصی پیام‌رسان و ویژگی‌هایی است که باید در پیام‌رسان وجود داشته باشد؛ مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

الف- آشنایی با مکتب، کسی که می‌خواهد مبلغ اسلام باشد و پیام اسلام را به جامعه برساند، باید با ماهیت آن پیام آشنا باشد؛ یعنی آن پیام را درک کرده باشد و فردی کارشناس در معارف اسلام باشد.

ب- آشنایی با ابزارهای تبلیغ و مهارت در به‌کارگیری آن‌ها، مبلغ باید ابزارهای تبلیغ را بشناسد و از آن‌ها برای رساندن پیام خود، به‌نحو مطلوب، استفاده کند.

ج- داشتن قدرت بیان و شرح صدر، سخنوری نعمتی از نعمت‌های بزرگ الهی است («الرَّحْمَنُ... عَلَّمَ الْقُرْآنَ»^{۵۵}) و برای تبلیغ، داشتن این هنر لازم است. گرچه قدرت بیان امری طبیعی است ولی مقداری از آن هم اکتسابی است به تمرین نیاز دارد.

د- علاوه بر قدرت بیان، شرح صدر نیز برای مبلغ امری ضروری است؛ چنان‌که حضرت موسی (علیه‌السلام) می‌فرماید: «قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي * وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي * وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِّن لِّسَانِي * يَقْفَهُوا قَوْلِي»،^{۵۶} پروردگارا سینه‌ام را وسعت بخش * و کارم را برای من آسان ساز * و گره از زبانم بگشای * تا سخنم را دریابند.

ه- داشتن یاری‌ور، حضرت موسی (علیه‌السلام) در ادامه‌ی درخواستش می‌فرماید:

«وَاجْعَلْ لِّي وَزِيرًا مِّنْ أَهْلِي * هَارُونَ أَخِي»^{۵۷} و برای من دستیاری از کسانم قرار ده * هارون برادرم را.

و- خوش رفتاری و مهربانی، بعد از قرآن، مهم‌ترین عامل نفوذ و توسعه‌ی اسلام سیره‌ی عملی و رفتار رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و سپس امامان معصوم (علیهم‌السلام) بود. خداوند می‌فرماید:

«فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ * وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ»،^{۵۸} ای پیامبر، به‌موجب رحمت و عنایت الهی، تو با مردم نرم هستی و اخلاق و گفتار تو نرم است و از خشونت پرهیز داری؛ اگر چنین نبود، مردم از دور تو پراکنده می‌شدند و نرمش تو در تبلیغ و هدایت مردم بسیار مؤثر است.

ز- پرهیز از خشونت و اجبار، دعوت و تبلیغ نباید با اکراه و خشونت همراه باشد؛ همان‌گونه که قرآن کریم در این باره می‌فرماید:

«ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ».^{۵۹}

ح- عامل به گفته‌های خود باشد: «كُونُوا دُعَاةَ لِلنَّاسِ بِغَيْرِ الْمَسِيئَةِ»،^{۶۰} مردم را به‌سوی خیر و نیکی بخوانید؛ ولی به‌وسیله غیر زبان، یعنی با عمل.

^{۵۵} الرحمن، ۱ و ۴

^{۵۶} سوره طه، آیات ۲۵-۲۷.

^{۵۷} «همان»، آیات ۲۹ و ۳۰.

^{۵۸} سوره آل عمران، آیه ۱۵۹.

^{۵۹} سوره نحل، آیه ۱۲۵.

^{۶۰} «وسائل الشیعه»، ج ۱۱، ص ۱۹۴. الأصول الستة عشر (ط - دار الحدیث) ص: ۳۵۷.

علی (علیه السلام) می فرماید: من شما را به کار نیکی امر نمی کنم؛ مگر اینکه قبلاً خودم آن عمل نیک را انجام داده باشم و نیز شما را از عمل زشتی نهی نمی کنم؛ مگر اینکه خودم در ترک آن کار زشت پیشقدم شده‌ام.^{۶۱}

۳- ابزارهای پیام رسانی:

اولین شرط در رساندن پیام الهی این است که از هر وسیله‌ای نمی‌توان استفاده کرد؛ یعنی ابزار مورد استفاده باید مشروع باشد. از یک نگاه، ابزارهای پیام‌رسانی دو دسته‌اند:

الف- ابزارهای فیزیکی:

امروزه با پیشرفت علم و صنعت ابزارهای پیام‌رسانی همواره در حال توسعه‌اند که می‌توان با آشناسدن با این ابزار استفاده‌ی بهتری از آن‌ها کرد.

ب- ابزارهای محتوایی

دسته‌ی دوم از ابزار مربوط به محتوا و نحوه‌ی به کارگیری و قالب گفتار پیام‌رسان است که به چه صورت باشد. قرآن کریم در این باره می‌فرماید:

«ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ»^{۶۲}، مردم را با حکمت و اندرز نیکو به راه پروردگات فراخوان و با آنان به نکوترین شیوه مجادله کن.

در این آیه‌ی شریفه، سه وسیله‌ی مختلف برای دعوت و هدایت مردم ذکر شده است که هر یک از این سه وسیله برای موردی مخصوص کاربرد دارد:

«ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ» هر گاه کلمه‌ی رب ذکر می‌شود، به معنای تربیت هم توجه می‌شود و در این آیه چون درباره‌ی دعوت و تربیت صحبت می‌شود، کلمه‌ی رب آمده است. خداوند می‌فرماید مردم را به وسیله‌ی حکمت بخوان؛ یعنی سخنی متقن و محکم که قابل خدشه و تشکیک نباشد. مفسران گفته‌اند دعوت کردن با برهان و دلیل عقلی برای دسته‌ی خاصی است که استعداد آن را دارند.

«وَالْمَوْعِظَةُ الْحَسَنَةُ» یعنی مردم را به راه پروردگارت بخوان؛ به وسیله موعظه خوب و پندواندازهای دلپسند. بعضی از مردم استعداد بیان عقلی و علمی را ندارند؛ لذا راه هدایت آن‌ها پندوانداز است. درباره‌ی آن‌ها، هدایت با تمثیل و قصه و هر چیزی است که دل آنان را نرم کند سروکار موعظه و اندرز با دل است اما سروکار حکمت و برهان با عقل و فکر است. باید دانست که بیشتر مردم در مرحله‌ی دل و احساساتند؛ نه در مرحله‌ی عقل و فکر.

«وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» اگر با کسی روبرو شدید که غرضش کشف حقیقت نیست و هدفش مجادله و ایراد گرفتن است، باید با او مجادله کنی اما به نحو احسن مجادله کن؛ و در مجادله از راه حق و حقیقت خارج نشو.^{۶۳}

۴- کیفیت و روش و اسلوب صحیح رساندن پیام

^{۶۱}. «نهج البلاغه، فیض الاسلام»، ص ۵۶۴، خطبه ۱۷۴.

^{۶۲}. سوره نحل، آیه ۱۲۵.

^{۶۳}. «ده گفتار»، ص ۱۹۶-۱۹۸.

تبلیغ به معنای صحیح و واقعی آن رساندن و شناساندن پیام به مردم است؛ آگاه کردن مردم به پیامی و معتقد و متمایل کردن نظرهای مردم به پیامی، روشی صحیح می‌خواهد؛ فقط با روشی صحیح است که تبلیغ موفقیت‌آمیز خواهد بود.

روش‌ها و عناصرهای تبلیغ در قرآن

قرآن کریم برای روش تبلیغ و اسلوب صحیح آن عنصرهایی را بیان فرموده است:

۱- بی‌پیرایگی و روشنی.

قرآن کریم روش تبلیغ را به‌طور مستقیم از زبان پیغمبران (صلوات‌الله‌علیهم) بیان کرده است.

«وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ»^{۶۴} بر پیامبر وظیفه‌ای نیست؛ جز ابلاغ آشکارا.

«بلاغ» یعنی ابلاغ و تبلیغ روشن و آشکار. مقصود از آن مطلوب بودن و سادگی و بی‌پیرایگی پیام است، به‌طوری که طرف به‌سادگی آن را درک کند.

۲- نصح و خلوص:

مبلغ باید ناصح و خالص باشد؛ یعنی در رساندن پیام هیچ هدف و انگیزه‌ای جز خیر و مصلحت مردم را نداشته باشد و سخنش از سوز دل باشد؛ زیرا سخنی که از جان برآید، لاجرم بر دل نشیند و سخنی که فقط از زبان بیرون آید و دل از آن بی‌خبر باشد، از گوش‌های مردم بیشتر تجاوز نمی‌کند.

۳- پرهیز از تکلف

تکلف یعنی به‌خود بستن و خود را به مشقت انداختن. یعنی، چیزی را که خود باور ندارد، به دیگران قبولاندن. در زیر آیه‌ی شریفه‌ی «وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ»^{۶۵} در تفسیر، از عبدالله‌ابن مسعود، صحابه‌ی بزرگوار رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) روایت شده است: ای مردم کسی که چیزی را می‌داند، پس بگوید؛ و کسی که چیزی را نمی‌داند، بگوید خدا داناتر است.

سپس، عبدالله‌ابن مسعود این آیه را خواند:

«فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَالَ لِنَبِيِّهِ: قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ»^{۶۶}

همانا خداوند متعال در مورد پیامبرش می‌فرماید که: بگو مزدی بر این (رسالت) از شما طلب نمی‌کنم و من از کسانی نیستم که (این رسالت را) بر خود ببندم.

۴- فروتنی

کسی که می‌خواهد پیام خداوند متعال را به مردم برساند باید درمقابل مردم، در نهایت درجه، فروتن باشد؛ چنان که پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) چنین بود و می‌فرمود: «أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ»^{۶۷}، جز این نیست که من بشری هستم مثل شما هستم.

۵- رفق و نرمش

^{۶۴} سوره عنکبوت، آیه ۱۸.

^{۶۵} ص، ۸۶

^{۶۶} «مجمع‌البیان»، ج ۸، ص ۴۸۶ ذیل سوره ص، آیه ۸۶

^{۶۷} سوره کهف، آیه ۱۱۰.

پرهیز از خشونت و نرمش سخن داشتن یکی از روش‌های مهم تبلیغ است. خداوند متعال هنگامی که حضرت موسی و هارون (علیهما السلام) را برای هدایت و دعوت فرعون فرستاد، فرمود:

«فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى»،^{۶۸} با او سخنی نرم گوید، شاید پند گیرد یا بترسد.

و در مورد پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله) قرآن می‌فرماید:

«فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ»،^{۶۹} ای پیامبر، به موجب رحمت و عنایت الهی، تو با مردم نرم هستی و اخلاق و گفتار تو نرم است و از خشونت پرهیز داری؛ اگر چنین نبود، مردم از دور تو پراکنده می‌شدند و نرمش تو در تبلیغ و هدایت مردم بسیار مؤثر است.

۶- فرق نگذاشتن

یکی دیگر از خصوصیات بسیار بارز سبک تبلیغی پیامبران فرق‌نگذاشتن میان مردم است. به همین جهت، خداوند در پاسخ به کسانی که از پیامبر (صلی الله علیه و آله) می‌خواستند که حضرت با افراد فقیر رفت و آمد نکند، می‌فرماید:

«وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الْمُؤْمِنِينَ»،^{۷۰} من طردکننده‌ی مؤمنان نیستم.

در جای دیگر می‌فرماید:

«وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ»،^{۷۱} کسانی را از خود مران که بامداد و شامگاه پروردگار خود را می‌خوانند و رضای او را می‌جویند.

۷- صبر و استقامت

خداوند متعال به پیامبرش می‌فرماید: «فَأَسْتَقِمْ كَمَا أَمَرْتُ»،^{۷۲} همان‌گونه که فرمان یافته‌ای پایداری کن.

در جای دیگر می‌فرماید: «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ إِذْ نَادَى وَهُوَ مَكْظُومٌ»،^{۷۳} پس بر حکم پروردگارت شکیبایی کن و مانند همراهای ماهی (یونس) مباش؛ آنگاه که (خدایش را) ندا داد و بسیار غمگین بود. همچنین، می‌فرماید: «فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَرْصِ مِنَ الرُّسُلِ»،^{۷۴} صبر کن همان‌گونه که پیامبران اولوالعزم صبر کردند.

۸- تبشیر و انداز

«تبشیر» به معنای مژده‌دادن و از مقوله‌ی تشویق است؛ و «انذار» به معنای ترساندن و اعلام خطر کردن است. قرآن کریم می‌فرماید:

«يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا»،^{۷۵} ای پیامبر ما تو را شاهد و مژده‌رسان و بیم‌دهنده فرستاده‌ایم.

^{۶۸}. سوره طه، آیه ۴۴

^{۶۹}. سوره آل عمران، آیه ۱۵۹.

^{۷۰}. سوره شعراء، آیه ۱۱۴.

^{۷۱}. سوره انعام، آیه ۵۲.

^{۷۲}. سوره هود، آیه ۱۱۲

^{۷۳} سوره قلم آیه ۴۸.

^{۷۴}. سوره احقاف، آیه ۳۵.

در دعوت و تبلیغ، این دو رکن باید همراه با هم باشد و تکیه کردن بر یکی از این دو درست نیست. البته، در قرآن کلمه‌ی تبشیر بر انداز مقدم شده است؛ لذا باید تبشیر غالب بر انداز باشد.

پیامبر (صلی الله علیه و آله) وقتی معاذ بن جبل را برای تبلیغ به یمن فرستاد به او توصیه فرمود: ای معاذ، حال که برای تبلیغ اسلام می‌روی، اساس کارت تبشیر و مزده و ترغیب باشد و کاری نکن که مردم را از اسلام فراری بدهی و متنفر کنی.^{۷۶}

۹- تذکر و یادآوری

در قرآن کریم، دو مطلب نزدیک به یکدیگر ذکر شده است: یکی تفکر و دیگری تذکر. تفکر یعنی کشف کردن چیزی که نمی‌دانیم و اندیشیدن برای به دست آوردن آنچه که نمی‌دانیم؛ اما تذکر یعنی یادآوری. بسیاری از مسائل در فطرت ما وجود دارد ولی ما انسان‌ها از آن‌ها غافل هستیم و به تذکر و یادآوری نیاز داریم؛ لذا خداوند به پیامبرش خطاب می‌کند: «فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ»،^{۷۷} پند ده که تو تنها پندرسانی.

۱۰- استفاده از روش‌های غیرمستقیم

در سیره‌ی عملی پیامبران و ائمه‌ی معصوم (علیهم السلام) از این روش زیاد استفاده می‌شود؛ برای مثال، می‌توان به حکایت پیرمردی اشاره کرد که وضوء را اشتباه می‌گرفت و امام حسن و امام حسین (علیهما السلام) به‌طور نامستقیم پیرمرد را متوجه اشتباهش کردند.^{۷۸}

۱۱- در نظر گرفتن ظرفیت فکری

درک همه‌ی افراد یکسان نیست؛ لذا با هر کسی باید با توجه به توان فکری و عقلی او سخن گفت و او را تبلیغ و ارشاد کرد. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در این باره می‌فرماید:

«إِنَّا مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ نُكَلِّمُ النَّاسَ عَلَىٰ قَدْرِ عَقُولِهِمْ»،^{۷۹} ما پیامبران مأموریم که با مردم به اندازه‌ی عقلشان سخن بگوئیم.

فصل سوم:

معاونت بهداشتی - روانی

یکی دیگر از معاونت‌های مهم مدیریت فرهنگی مسجد، معاونت بهداشتی - روانی مسجد است. مسجد مکانی مقدس و خانه‌ی خداوند در زمین است؛ بدین جهت قداست و طهارتی معنوی دارد. علاوه بر این پاکی و طهارت معنوی، باید برای طهارت ظاهری و روانی مسجد نیز بکوشیم تا بتوانیم افراد بیشتری را جذب کنیم. با توجه به این نکته، وظیفه‌ی معاونت بهداشتی - روانی مسجد این است که با طراحی و برنامه‌ریزی مناسب بر مسائل بهداشتی - روانی مسجد به دقت نظارت کند. مباحث این فصل زیر دو عنوان مطرح خواهد شد:

الف - بهداشت ظاهری مسجد؛

^{۷۵}.سوره احزاب، آیه ۴۵.

^{۷۶}. «سیره النبویه» ابن هشام، ج ۴، ص ۱۰۱۰.

^{۷۷}.سوره غاشیه، آیه ۲۱.

^{۷۸} «بحار الانوار»، ج ۴۳، ص ۳۱۹.

^{۷۹}. «اصول کافی»، ج ۱، ص ۲۳.

ب- بهداشت روانی مسجد.

❖ بهداشت ظاهری مسجد

اسلام برای حفظ پیوند طهارت ظاهر و باطن احکامی برای حفظ بهداشت مسجد صادر کرده است. طهارت ظاهر طهارت باطن را نوید می‌دهد و ظاهر پاکیزه باطنی طاهر را تداعی می‌کند. در محیط پاکیزه، آدمی قدرت و زیبایی الهی را نیکوتر می‌بیند و روح خویش را راحت‌تر به زلال طهارت باطن می‌سپارد. میل به پاکی و طهارت امری فطری است؛ یعنی هر انسانی تمیزی و پاکی را دوست دارد و از حضور در مکان پاکیزه و معاشرت با افراد پاک احساس لذت و آرامش می‌کند؛ به‌خصوص اگر مکانی مانند مسجد باشد و افراد آن انسان‌های مؤمن و صالح و نمازگزار باشند. مسجدی که همواره تمیز و پاک و معطر باشد، برای انسان جذاب‌تر است و میل آدمی برای حضور در چنین مسجدی بیشتر است. در چنین مکانی، نمازگزار بهتر می‌تواند به عبادت پردازد و ارتباط خوبی با خالق خود داشته باشد. در قرآن و روایات، سفارش‌های فراوانی بر بهداشت فردی و اجتماعی و طهارت مسجد شده است. در اینجا، چند نمونه از آیات و روایات را در این زمینه ذکر می‌کنیم:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ»،^{۸۰} ای اهل ایمان، مشرکان نجس هستند پس نباید به مسجد الحرام نزدیک شوند.

«إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ»،^{۸۱} خداوند زیباست و زیبایی را دوست دارد.

حال که خداوند زیباست و زیبایی را دوست دارد، باید برای زیبایی خانه‌ی او بکوشیم و آن‌چنان برای زیبایش تلاش کنیم که در خور محل عبادت خداست.

«وَالنَّظَافَةُ مِنَ الْإِيمَانِ»^{۸۲} نظافت و پاکیزگی بخشی از ایمان و از نشانه‌های انسان مؤمن است.

«جَنَّبُوا مَسَاجِدَكُمْ النَّجَاسَةَ»^{۸۳} مساجد خود را از نجاست دور نگه دارید.

بهداشت مسجد بر عهده کیست؟

بخشی از بهداشت مسجد بر عهده‌ی خادم مسجد و بخش دیگر آن بر عهده‌ی نمازگزاران و همه‌ی کسانی است که به مسجد رفت‌وآمد می‌کنند. به هر حال، خادم و دیگر مسئولان ثابت مسجد که یکی از مجریان بهداشت هستند باید برای بهداشت و پاکیزگی مسجد تلاش کنند و امر زیر را رعایت کنند:

۱. نظافت منظم روزانه یا هفتگی مسجد، تمیز نگه‌داشتن وسایل، و غبارروبی و شستشوی فضای مسجد و فرش‌ها،

دست کم سالی یک‌بار و با کمک نمازگزاران؛ چنان‌که در روایات تأکید فراوانی بر آن شده است.^{۸۴}

^{۸۰}.سوره توبه، آیه ۲۸.

^{۸۱}«کافی»، ج ۶، ص ۴۳۸.

^{۸۲}«مستدرک الوسائل»، ج ۶ ص ۳۱۹.

^{۸۳}«وسائل الشیعه»، ج ۳، ص ۵۰۴.

^{۸۴}«بحار الانوار»، ج ۸۳، ص ۳۷۳.

۲. هوای مسجد از جهت گرما و سرما، در فصل‌های مختلف سال، تنظیم گردد. باید با گلاب و خوشبوکننده‌های مناسب فضای داخل مسجد قبل هر نماز عطرافشانی شود تا همیشه فضای مسجد معطر و با طراوت باشد.
 ۳. جهت نگهداری کتب قرآن و دعاها و مهرهای مسجد، قفسه‌ها و مکان مناسبی در نظر گرفته شود.
 ۴. برای کثیف‌نشدن مسجد، محلی خارج از فضای مسجد جهت نگهداری کفش‌ها در نظر گرفته شود یا کیسه و نایلون مناسبی قرار داده شود.
 ۵. فضای بیرونی مسجد را، مثل حیاط و حوض و اطراف مسجد، همیشه پاک و تمیز نگه دارد و با ایجاد باغچه و فضای سبز بر طراوت و جذابیت مسجد بیافزاید.
 ۶. در سرویس‌های بهداشتی علاوه بر نصب هواکش و تهویه مناسب، در صورت امکان، شیر آب گرم جهت وضوء در فصل سرما فراهم شود.
 ۷. در سرویس‌های بهداشتی با نصب پنجره‌های توری و بسته نگاه داشتن درهای ورودی راه را برای نفوذ مگس مسدود کنند.
 ۸. وجود امکانات بهداشتی نظیر صابون و مایع‌های دستشویی و ضدعفونی‌کننده و نیز به‌کاربردن خوشبوکننده‌های مناسب در سرویس‌های بهداشتی، و شستشوی منظم و مرتب آن‌ها.
 ۹. در سرویس‌های بهداشتی، جالباسی ساده‌ای نصب شود یا مکانی مناسب برای نگهداری وسایل به‌هنگام وضوء گرفتن در نظر گرفته شود.
 ۱۰. قراردادن سطل زباله در داخل سرویس‌های دستشویی (به‌خصوص در توالت‌های زنانه) و مکان‌های دیگر هم مجهز به کیسه‌ی زباله باشد.
 ۱۱. مکانی مناسب با شیرهای آب سرد و گرم برای شستشوی پاها در نظر گرفته شود.
 ۱۲. برای تشویق افراد به رعایت بهداشت، نوشتن و نصب توصیه‌های بهداشتی در فضای سرویس‌های بهداشتی و استفاده از آیات و روایات با ترجمه آن‌ها برای طهارت و پاکیزگی سودمند خواهد بود.
 ۱۳. نصب آئینه‌ی مناسب در وضوخانه تا نمازگزاران قبل از ورود به مسجد، سرووضع ظاهری خود را مرتب کنند.
 ۱۴. در ایام جشن‌ها و عزاداری‌ها، برای توزیع شربت و چای از لیوان‌های یک‌بارمصرف استفاده گردد.
- نمازگزاران نیز در رعایت بهداشت مسجد نقشی بسیار مهم دارند و در روایات تأکید بسیاری بر آن شده است:
- امام باقر (علیه‌السلام) فرمودند:
- «إِذَا دَخَلْتَ الْمَسْجِدَ وَأَنْتَ تُرِيدُ أَنْ تَجْلِسَ فَلَا تَدْخُلْهُ إِلَّا طَاهِرًا»^{۸۵} هرگاه خواستی وارد مسجد شوی و آنجا بنشینی، وضوء بگیری و طاهر باش.

^{۸۵} «تهذیب الاحکام»، ج ۳، ص ۲۶۳، ح ۶۳.

روایتی دیگر می‌گوید: معنای آیه شریفه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ»^{۸۶} این است که هنگام داخل شدن و ورود به مسجد برای عبادت، بهترین لباس خود را بپوشید.^{۸۷}

سیره‌ی عملی ائمه‌ی اطهار (علیهم‌السلام) نیز چنین بوده است که هنگام ورود به مسجد، در نهایت پاکیزگی و معطر و با بهترین لباس، وارد مسجد می‌شدند.^{۸۸}

نماز گزاران برای حفظ رعایت بهداشت و پاکیزگی مسجد باید نکات زیر را رعایت کنند:

۱. همیشه هنگام ورود به مسجد با بدنی پاکیزه و معطر و با بهترین لباس‌های خود وارد مسجد شوند تا از این طریق بر زیبایی ظاهری مسجد اضافه شود و محیطی جذاب و شاداب فراهم گردد.
 ۲. قبل از رفتن به مسجد، مسواک بزنند و از خوردن غذاها و یا سبزیجاتی پرهیزند که بویی تندوتیز و نامطبوع دارند؛ چنان‌که در روایات هم این مسأله بیان شده است.^{۸۹}
 ۳. کفش‌ها را داخل مسجد نیاورند و با جوراب و پاهای کثیف وارد مسجد نشوند.
 ۴. آشغال نریزند و مواد خوراکی‌ای نخورند که موجب آلوده شدن مسجد می‌گردد و به کودکان خود نیز سفارش کنند.
 ۵. در فصول گرم سال، بهتر است نماز گزاران، برای رعایت نظافت و بهداشت بیشتر، قبل از ورود به مسجد پاهای خود را بشویند.
- نقش همسایگان در بهداشت مسجد این است که آنان نیز می‌توانند در نظافت اطراف مسجد بکوشند و از ریختن زباله و آشغال در مسیر و نزدیک مسجد خودداری کنند برای ایجاد فضای سبز و کاشتن نهال و درختکاری بکوشند.
- ❖ بهداشت روانی مسجد

قبل از بیان بهداشت روانی مسجد به تعریف بهداشت روانی می‌پردازیم:

بهداشت روانی یعنی: «تأمین و ارتقاء سطح سلامت روان و پیشگیری از ابتلاء به اختلالات و بیماری‌های روانی». به‌طور کلی، اصل در تأمین بهداشت روانی پیشگیری است که این مسأله از طریق ایجاد فضای نشاط‌انگیز و محیط فردی و اجتماعی آرام و مناسب حاصل می‌گردد. سازمان بهداشت جهانی نیز تعریف زیر را برای بهداشت روانی مطرح کرده است: «بهداشت روانی یعنی توانایی کامل برای ایفای نقش‌های روانی و جسمی و اجتماعی».^{۹۰}

منظور ما از بهداشت روانی مسجد، در اینجا، هر عاملی است که در مسجد موجب فراهم آمدن آرامش و بالابردن سطح سلامت روان و روح انسان گردد. بهداشت روانی مسجد از جمله مسائلی است که باید به آن توجه بیشتری بشود؛ زیرا یکی

^{۸۶} اعراف، ۳۱

^{۸۷} «بحار الانوار»، ج ۸۳، ص ۱۷۵، ح ۲.

^{۸۸} «کافی»، ج ۶، ص ۵۱۷.

^{۸۹} «بحار الانوار»، ج ۷۷، ص ۲۰۵، ح ۲۳.

^{۹۰} روانشناسی بالینی، رواندرمانگر، ص ۲۰.

از عامل‌های مهم آرامش انسان مسجد است. نام مسجد با عبادت و رازونیز و دعا و تلاوت قرآن گره خورده است. مسجد ساحل سلامت و آرامش روح سرگردان و تشنه‌ی آدمی است. در اسلام، هدف بسیاری از اعمال و عبادات رسیدن به آرامش معرفی شده است و مهم‌ترین عامل آرامش روحی انسان ذکر و یاد خداوند متعال است؛ قرآن کریم می‌فرماید:

«أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»^{۹۱}، تنها با ذکر و یاد خداوند دل‌ها آرامش می‌یابد.

در آیات و روایات درباره‌ی مسجد، دو ویژگی مهم‌ترین و برجسته‌ترین ویژگی‌ها در توصیف مسجد هستند: یکی اینکه مسجد خانه‌ی خداست و دیگر اینکه مسجد مکان ذکر و تسبیح و یاد خداوند متعال است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید:

«فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ أَنْ تَرْفَعَ وَيُذَكِّرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ»^{۹۲} [آن نور هدایت] در خانه‌هایی است که خدا اجازه داد ارجمندش دارند و نام خدا در آن‌ها یاد شود؛ در آن خانه‌ها هر بامداد و شامگاه او را نیایش می‌کنند. بنابر آنچه گفتیم، خانه‌ی خدا بودن و ذکر و یاد خداوند دو عامل مهم آرامش انسان هستند.

درباره‌ی آرامش بخش بودن خانه و محل سکونت انسان نیز قرآن می‌فرماید:

«جَعَلَ لَكُم مِّنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا»^{۹۳} خانه‌ها را برای شما محل آرامش و آسایش قرار دادیم.

قرآن یکی از عوامل آرامش انسان را خانه و محل سکونت انسان می‌داند؛ زیرا ورود به خانه موجب آرامش انسان می‌گردد و در روایات هم مسجدها خانه‌های خداوند در روی زمین معرفی شده‌اند.^{۹۴} بی‌شک، ورود به آن‌ها موجب آرامش بیشتری برای انسان می‌گردد؛ چراکه مسجدها منسوب به خداوند و محل ذکر و یاد خداوند هستند. در روایات آمده است:

«مَنْ كَانَتْ الْمَسَاجِدُ بَيْتَهُ ضَمِنَ اللَّهُ لَهُ بِالرُّوحِ وَالرَّاحَةِ وَالْجَوَازِ عَلَى الصِّرَاطِ»^{۹۵} هر کس مسجد را خانه‌اش قرار دهد، خداوند آسایش و آرامش و عبور از صراط را برای او ضمانت می‌کند.

برای تحقق بهداشت روانی در مسجد، مدیر فرهنگی مسجد باید به نکات زیر توجه بیشتری داشته باشد:

۱- در اسلام، به مسأله‌ی حُسن خلق سفارش بسیاری شده است؛ از این رو برخورد خوب و بامحبت امام جماعت، خادم و همه‌ی مسئولان و نمازگزاران مسجد با دیگران آرامشی روانی را برا مسجدیان به‌وجود می‌آورد و موجب جذب نسل جوان می‌شود.

۲- قرآن کریم هدف و فلسفه اقامه نماز را چنین بیان فرموده است:

«وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي»^{۹۶} نماز را برای ذکر و یاد من اقامه کن.

^{۹۱} سوره رعد آیه ۲۸.

^{۹۲} سوره نور، آیات ۳۶ و ۳۷.

^{۹۳} سوره نحل، آیه ۸۰.

^{۹۴} «بحار الانوار»، ج ۲۳، ص ۳۲۶، ح ۴.

^{۹۵} «مستدرک الوسائل»، ج ۳، ص ۴۲۸.

^{۹۶} سوره طه، آیه ۱۴.

یاد خداوند از مهم‌ترین عوامل آرامش است؛ زیرا: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»^{۹۷} تنها با یاد خداوند است که دل‌ها آرامش می‌یابد.

در آیات و روایات، مسجد بهترین مکان برای ذکر و یاد خداوند دانسته شده است؛ لذا امام جماعت باید مسأله‌ی اقامه‌ی نماز، نماز جماعت و احکام و شرایط قبولی آن را به‌خوبی تبیین نماید و افراد را به شناخت بیشتر درباره‌ی نماز تشویق کند که نتیجه‌ی آن بهداشت روانی مسجد خواهد بود.

۳- یکی از کارکردهای مهم مسجد کارکرد آموزشی و علمی است. همچنین، از جمله اموری که موجب فراهم شدن آرامش انسان می‌گردد، از این جهت، امام جماعت می‌تواند با برنامه‌ریزی دقیق جلسات عقائد، قرآن، تفسیر، احکام و اخلاق، معارف اسلامی را بیان کند و نیازهای روحی و معنوی افراد را برطرف کند و بهترین آرامش و بهداشت روانی را فراهم آورد.

۴- یکی از نیازهای فطری انسان نیاز به دعا و نیایش است؛ زیرا انسان در موج‌های دشوار زندگی و حادثه‌های سخت دنیا به تکیه‌گاهی محکم نیاز دارد که بتواند به آن پناه ببرد و درون پراضطراب خود را آرامش بخشد. یکی از بهترین تکیه‌گاه‌ها برای انسان رازونیز با خداست. امام سجاد (علیه‌السلام) می‌فرماید: «وَفِي مُنَاجَاتِكَ أُنْسِي وَرَاحَتِي»^{۹۸}، مناجات و نیایش با تو مایه‌ی آرامش روحی و آسایش من است.

امام جماعت می‌تواند با بیان دلیل و حکمت دعا و نیایش و آثار آن و نیز با برنامه‌ریزی دقیق برای برگزاری جلسه‌های دعا (مثل دعای توسل، دعای کمیل، دعای ندبه و...) زمینه را برای حضور افراد فراهم آورد که نتیجه‌ی آن تقویت بهداشت روانی مسجد خواهد بود.

۵- یکی دیگر از نیازهای روانی انسان نیاز به محبت است که در هر دوره‌ای بدان نیاز دارد و همچنین انسان موجودی اجتماعی و لذا در روابط خود ناگزیر به انتخاب دوست است. یکی از بهترین مکان‌ها جهت معاشرت‌های صحیح و سالم مسجد است؛ زیرا می‌توان در مسجد دوستان صادق و امینی یافت و این‌گونه دوستان هستند که در مشکلات تکیه‌گاه انسان می‌شوند و از فشار روحی آدمی می‌کاهند. پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌فرماید:

«إِنَّ الْمُؤْمِنَ لَيَسْكُنُ إِلَى الْمُؤْمِنِ، كَمَا يَسْكُنُ الظَّمَانُ إِلَى الْمَاءِ الْبَارِدِ»^{۹۹} همانا انسان مومن با برادر مؤمن خود آرامش می‌یابد؛ چنان‌که قلب تشنه با آب سرد آرامش می‌یابد.

امام صادق (علیه‌السلام) می‌فرماید:

«لِكُلِّ شَيْءٍ شَيْءٌ يَسْتَرِيحُ إِلَيْهِ وَ إِنَّ الْمُؤْمِنَ يَسْتَرِيحُ إِلَى أَخِيهِ الْمُؤْمِنِ كَمَا يَسْتَرِيحُ الطَّيْرُ إِلَى شَكْلِهِ»^{۱۰۰} هر موجودی آرامش‌بخشی دارد و مؤمن با برادر مؤمنش آرامش می‌یابد؛ همان‌طور که پرنده با هم‌جنس خود آرامش می‌یابد.

^{۹۷} سوره رعد، آیه ۲۸.

^{۹۸} «بحارالانوار»، ج ۹۴، ص ۱۷۴.

^{۹۹} «بحارالانوار»، ج ۷۷، ص ۶۸.

^{۱۰۰} «همان»، ج ۷۶، ص ۲۶۰.

بنا بر روایات، از جمله فوائد رفت و آمد به مسجد پیدا کردن دوستی است که در مسیر اطاعت خداوند از او بهره بگیرد.^{۱۱} با رفت و آمد به مسجد، انسان با افراد باایمان آشنا و دوست می‌گردد و این دوستی موجب الفت با آنها می‌شود. نتیجه‌ی چنین ارتباطی بین مؤمنان چیزی نیست، مگر اینکه موجب فراهم شدن آرامش روح و روان آنان می‌گردد.^{۱۲} هرچند بهترین دوست و آرامش‌بخش‌ترین دوست خداست و مسجد خانه‌ی او بر زمین. در روایت آمده است: «کسی که با مسجد انس و الفت بگیرد خدای متعال با او مأنوس می‌شود»^{۱۳}

در اسلام، بر مسأله مشورت نیز تأکید فراوانی شده است. خداوند متعال پیامبرش را به مشورت امر می‌کند:

«وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ»^{۱۴} در کارهای مهم و با اهمیت مشورت نما.

البته، این به معنای آن نیست که پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) قدرت تشخیص مسائل را نداشت بلکه این کار درسی عملی برای امت اسلامی بود که در امور مهم با افراد متخصص و آگاه و دلسوز مشورت کنند. بنابراین، یکی از عامل‌های مهم آرامش و تأمین بهداشت روانی مسجد، برگزاری جلسات مشاوره در زمینه‌های مختلف است؛ مانند مسائل اعتقادی، اخلاقی، خانوادگی، تحصیلی و حتی درمانی. امام جماعت باید، با توجه به اهمیت مشاوره و ضرورت آن در ابعاد مختلف زندگی، به این مسأله توجه بیشتری بکند و با فراهم کردن زمینه‌ی مشاوره برای همه‌ی افراد و بیان اهمیت و تشویق برای انجام آن، مشکلات اعتقادی، اخلاقی، خانوادگی، روانی و حتی درمانی افراد را برطرف کند که در این صورت بهترین بهداشت روانی برای همه کسانی خواهد بود که با مسجد ارتباط دارند.

۶- تأسیس صندوق‌های قرض‌الحسنه جهت کمک به مستمندان و نیازمندان. چنین کاری می‌تواند موجب فراهم آمدن آرامش روانی بسیاری از افراد گردد.

۷- برگزاری اعتکاف در مسجد نیز از جمله عامل‌های تأمین‌کننده‌ی آرامش روانی مسجد است. گرچه همه‌ی عبادات موجب آرامش انسان می‌گردند (زیرا در همگی آنها ذکر و یاد خداوند وجود دارد) اما عمل اعتکاف عملی ویژه و منحصر به فرد است؛ زیرا اعتکاف مجموعه‌ای است از عبادات مختلف مانند روزه، نماز، دعا، قرائت قرآن. سکونت سه‌شبانه‌روز در مسجد عاملی مهم در آرامش انسان است. امام جماعت مسجد می‌تواند با تشویق افراد به انجام این عمل و بیان فلسفه‌ی اعتکاف و آثار معنوی آن به افراد آگاهی بدهد و آنان را تشویق کند که در چنین اعمال عبادی شرکت کنند.

عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد

در پایان این بخش، به ذکر مهم‌ترین عامل‌های جذب جوانان و نوجوانان به مسجد می‌پردازیم. مدیر فرهنگی مسجد باید از عامل‌ها و مانع‌های حضور جوانان و نوجوانان در مسجد کاملاً مطلع باشد و برای ایجاد جذابیت بیشتر مسجد و برطرف کردن مانع‌ها بکوشد. این عامل‌های علاوه بر اینکه موجب جذب جوانان و نوجوانان به مسجد می‌شود، نقش بسیار مهمی در فراهم شدن بهداشت روانی در مسجد دارند. این عامل‌ها بر چند دسته‌اند:

^{۱۱} «من لایحضره الفقیه»، ح ۱، ص ۲۳۷، ح ۷۱۳.

^{۱۲} «اصول کافی»، ج ۲، ص ۲۴۷.

^{۱۳} «کنز العمال»، ج ۷، ص ۶۵۱، ح ۳۹۲۰۷.

^{۱۴} سوره آل عمران، آیه ۱۵۹.

الف- عامل هایی مربوط به امام جماعت:

ویژگی های فردی و اخلاقی امام جماعت

بدون تردید، امام جماعت یکی از رکن های بسیار مهم مسجد است که می تواند در زندگی فردی و اجتماعی نمازگزاران اثری مهم بگذارد؛ بنابراین، لازم است که امام جماعت دارای صفات زیر باشد:

- توانائی علمی، جسمی، و ابتکار و خلاقیت؛

- حُسن خُلق، مهر، و سعهی صدر در برخورد با قشرهای مختلف جامعه؛

- دلسوز، خدمتگزار، همدل با نمازگزاران در شادی ها و غم ها، و متواضع و بردبار بودن؛

- آراستگی، معطر و منظم بودن؛

- تطابق گفتار و کردار؛

- کوشا برای حل مشکلات مردم، زیرا هرچه در حل مسائل عمومی مردم موفق تر باشد جاذبهی مسجد بیشتر خواهد شد.

- حضور در مسجد بعد از تمام شدن نماز برای پاسخگویی به سوال های نمازگزاران.

ویژگی های ارتباطی و کلامی امام جماعت

- قدرت بیان و توان پاسخگویی به مخاطبان؛

- درک موقعیت سنی افراد، او باید به کودکان محبت کند و در برخورد با جوانان و نوجوانان به آنها شخصیت دهد؛

- کوتاه بودن برنامه های مسجد، او باید در همه ی برنامه های مسجد اصل را بر اختصار قرار دهد، به خصوص در نماز جماعت و سخنرانی ها؛

- اطلاع کافی از مسائل سیاسی روز و جهان و آشنایی با ابزارهای تبلیغی فرهنگی و علوم روز، به خصوص علم جامعه شناسی و روان شناسی؛

- اسفاده از ابزار تشویق در مواقع مختلف و مناسب؛

- کلام نرم و عاطفی؛ («عَوِذٌ لِّسَانَكَ لِيْنَ الْكَلَامِ وَبَدَلِ السَّلَامِ يَكْتُمُ مَجْبُوكَ وَ يَقِلُّ مَبْغُضُوكَ»)^{۱۵} زیانت را به گفتار نرم و مسالمت آمیز خوی ده تا دوستانت بسیار و دشمنانت اندك شوند.

- سخنش دلنشین و محبت آمیز؛ («مَنْ عَذَّبَ لِسَانَهُ كَثُرَ إِخْوَانُهُ»)^{۱۶} کسی که خوش زبان و شیرین سخن باشد برادران و دوستانش افزون شوند.

- بیان مستدل و منطقی، یعنی متقاعد کننده باشد نه تحمیل کننده؛

- سخن مطابق با درک و سن مخاطبان؛

- محقق و پژوهشگر راستین.

ب: عامل های مربوط به خادم:

۱. برخورد خوب و اخلاقی با نمازگزاران و کسانی که وارد مسجد می شوند؛

^{۱۵} «غررالحکم درر الکلم»، ج ۱، ص ۳۸۸.

^{۱۶} «همان».

۲. ظاهری نظیف و آراسته؛
 ۳. همکاری با برگزارکنندگان مراسم‌های ترحیم و شادی؛
 ۴. باز کردن و بستن به موقع در؛
 ۵. محبت به کودکان و احترام به نوجوانان و جوانان؛
 ۶. کوشش برای نظافت مسجد و فضاهای پیرامون آن.
- ج.- نمازگزاران نیز از جمله عامل‌های جذب نوجوانان و جوانان به مسجد هستند؛ زیرا برخورد آن‌ها با کسانی که تازه با مسجد آشنا می‌شوند بسیار موثر است.

دسته ی دوم: عامل های که به مسجد مربوط است:

۱. هوای مطبوع مسجد از نظر سرما و گرما، خوشبو بودن مسجد و ایجاد محیطی دلنشین و زیبا؛
۲. تمیز بودن حیاط، سرویس‌های بهداشتی، حوض، ورودی، فرش‌ها و درب و پنجره؛
۳. صدای بلندگوی مسجد طوری تنظیم گردد تا هم برای نمازگزاران و هم برای خانه‌های اطراف مسجد مزاحمت و آلودگی صوتی ایجاد نشود؛
۴. نورافشانی و تقویت سیستم نوری مسجد که جزئی از تزئین مسجد است؛
۵. روشن تر بودن محراب مسجد؛
۶. تهیه میکروفن مناسب برای گفتن اذان و همچنین برای شنیدن قرائت امام جماعت؛
۷. زیباسازی ساختمان و نمای مسجد و ایجاد فضای سبز زیبا در کنار آن، زیرا موجب رغبت بیشتر انسان‌ها می‌گردد؛
۸. احداث مسجد در محل‌هایی که شاهراه روستا یا شهر باشد و دسترسی به آن آسان باشد؛
۹. ساخت مسجد در محل‌هایی که جمعیت بیشتری دارد؛
۱۰. ساخت مسجد در محیط‌های سالم شهری که اهالی آن از حُسن شهرت برخوردارند؛ زیرا باعث رغبت جوان‌ها و اطمینان خاطر خانواده‌ها می‌شود؛
۱۱. مجاورت با مرکزهای مهم فرهنگی، آموزشی، تفریحی، زیرا سبب افزایش جذب مخاطبان می‌شود.

دسته ی سوم عامل هایی که به فعالیت های فرهنگی مسجد مربوط است:

۱. افزایش و متنوع ساختن محورهای فعالیت مسجد و به کار گرفتن نیروهای کیفی؛
۲. ایجاد کتابخانه‌ی پیشرفته و دارای امکانات و غنی‌سازی آن با کتاب‌های جدید، با توجه به نوع نیاز فضاهای فرهنگی، آموزشی و علمی همجوار مسجد؛ برای مثال اگر فضاهای موجود اطراف مسجد مدرسه هستند، کتاب‌های کتابخانه باید درسی و کمک‌درسی باشد؛
۳. برنامه‌های جذاب مثل مسابقات قرآنی، سرود و تواشیح و مراسم‌های جشن و مسابقات ورزشی؛

۴. فراهم نمودن برنامه‌های اردویی، زیارتی، کوهنوردی، آموزشی، خطاطی، نمایشگاه کتاب و عکس؛
۵. تبلیغات دینی و بیان ثواب حضور در مسجد و نماز جماعت؛
۶. برقراری کلاس‌های تابستانی و تقویتی و کلاس‌های مختلف دیگر در طی سال.
۷. برگزاری مراسم دعای کمیل، ندبه، توسل؛
۸. برقراری جلسات قرآن و تفسیر و اخلاق و مشاوره؛
۹. نصب پوستر و تابلونوشت‌هایی از احادیث مناسب؛
۱۰. دادن جایزه به نوجوانان و برگزاری جشن تکلیف در مسجد، خصوصاً برای دختران نوجوان؛
۱۱. استفاده از مکبر و مؤذن خوش صدا و وقت شناس و اجرای اذان به صورت زنده و مستقیم؛
۱۲. انعکاس فعالیت‌های متنوع مسجد در بین مردم و اطلاع‌رسانی به نسل جوان و نوجوان؛
۱۳. حضور والدین با فرزندانشان و تشویق آنان به حضور در مسجد؛
۱۴. شرکت دادن و مسئولیت دادن به نوجوانان و جوانان در اداره امور مسجد؛
۱۵. چاپ و انتشار مجلات و نشریات ویژه‌ی مسجد و استمرار فعالیت‌های مسجد در تمامی ایام سال؛
۱۶. معرفی الگو، سوق دادن به معنویات و بیان راه‌های آن؛

علل عدم حضور جوانان و نوجوانان در مسجد

۱. اشتغال فراوان، تراکم کاری، وقت نداشتن و گرفتاری به دلیل شغل و درس و خانه داری و ...؛
۲. جذاب نبودن برنامه‌های مسجد و وضعیت نامطلوب جو مسجد؛
۳. پایین بودن سطح سخنرانی‌ها، بی‌توجهی به مسائل روز و ارائه‌ی مطالب یک‌نواخت؛
۴. عدم رعایت بهداشت و نظافت مسجد؛
۵. بی‌علاقگی به پیش‌نماز؛
۶. ناهمگونی خواسته‌های جوان با فضای مسجد؛
۷. ضعف فرهنگی خانواده‌ها و سستی باورهای دینی؛
۸. ضعف امکانات مسجد و فعالیت‌های اندک آن؛
۹. نامناسب بودن صدای بلندگوهای داخل شبستان و خارج مسجد؛
۱۰. طولانی شدن دعا و سخنرانی، به‌خصوص سخنرانی‌های بین دو نماز؛
۱۱. بی‌احترامی به جوانان و نوجوانان و کودکان؛
۱۲. باز نبودن در مساجد در همه‌ی اوقات نمازها در اکثر مساجد؛
۱۳. هم‌زمانی برنامه‌های رسانه با برنامه‌های مسجد؛

۱۴. ناآشنایی با فضیلت حضور در مسجد؛

۱۵. وابستگی امام جماعت به جناح خاص سیاسی؛

۱۶. نامناسب بودن موقعیت مسجد، مثل دوربودن از محل زندگی، کوچک بودن، و نبود امکانات گرمایی و سرمایی.

دسته چهارم: عامل هایی که خارج از مسجدند ولی نقشی بسیار مهم در جذب جوانان و نوجوانان به مسجد دارند، و مهم ترین آن ها دو عامل خانواده و مدرسه است.

خانه و خانواده

آغاز زندگی هر فرد در کنار خانواده شکل می گیرد و بیشترین زمان حضور و دوره ی زیستی انسان در کنار خانواده است. آدمی در خانواده، به تدریج، با آداب و هنجارهای حاکم آشنا می شود. بی شک، جو تربیتی خانواده در مذهبی یا غیر مذهبی شدن فرزندان بسیار مؤثر است؛ خانواده ای که به انجام فرائض دینی مقید است و از همان ابتداء فرزندان را با تکلیف هایشان آشنا می کند، فرزندان در هنگام جوانی مشکلی حاد پیدا نمی کنند؛ ولی خانواده هایی که به احکام دین پایبند نیستند و در قبال پرورش معنوی فرزندان خود کاری نمی کنند، ضریب آسیب پذیری و شکست مذهبی فرزندان را افزایش می دهند.

فرزندان، بعد از اعضای اصلی خانواده، بیشترین ارتباط را با خویشان و نزدیکان دارند. اصولاً خانواده های مذهبی با خانواده های مذهبی بیشتر مراوده دارند و خیلی از جوانانی که گرایش به مذهب و مسجد ندارد، اغلب هم سنخ نزدیکان خود هستند.^{۱۰۷}

روش های اجرایی والدین جهت جذب فرزندان به مسجد و نماز جماعت:

۱. پدر و مادر باید زمینه ی انجام فرائض را، با کمترین صدمات روحی و جسمی، برای فرزندان خود فراهم کنند؛
۲. والدین باید توجهی جدی به رفت آمد فرزندان خود و دوست یابی آنان داشته باشند؛
۳. با تشویق کلامی و غیر کلامی فرزندان خود را به حضور در مساجد تشویق کنند؛
۴. در مناسبت ها و به خصوص در مراسم های جشن که مسجد برنامه هایی شاد دارد، پدر و و مادر باید فرزندان را به مسجد ببرند تا خاطره ی خوب برنامه های شاد مسجد موجب تشویق آنان به حضور بیشتر در مسجد گردد؛
۵. والدین باید برای پر کردن اوقات فراغت فرزندان شان، آن ها در کلاس هایی ثبت نام کنند که در مسجد برگزار می شود؛
۶. آن ها باید از فرزندان خود، بعد از شرکت در نماز جماعت، به نحو شایسته ای تقدیر کنند؛
۷. پدر و مادر می توانند با تهیه ی کارت ماهانه یا کارت امتیاز زمان های حضور فرزندان در مسجد را ثبت کنند و دادن جایزه براساس تعداد دفعات حضور در مسجد، آن ها تشویق کنند؛
۸. ارتباط با دیگر دوستان و خانواده های مذهبی و مسجدی؛

^{۱۰۷} «روشهای جذب جوانان به مساجد و نماز جماعت» ص. ۲۰۵.

۹. باتوجه به اینکه امام جماعت در مسجد بالاترین مقام را دارد، بایسته است که والدین زمینه‌ی ارتباط دوستانه‌ی فرزندان را با امام جماعت فراهم آورند؛ ولو آنکه این ارتباط در حد یک احوال‌پرسی بعد از اقامه‌ی نماز جماعت باشد؛

۱۰. یکی از راه‌های پیوند فرزندان با مسجد، عضویت آنان در کتابخانه‌ی مسجد است؛

۱۱. ۱۰- دادن هدایایی از طرف مسئولان مسجد (امام جماعت، هیئت امناء و...) و با امضای آن‌ها در مناسبت‌هایی مثل عیدهای ملی و مذهبی؛

۱۲. برگزاری جشن تکلیف در مسجد برای فرزندان تأثیر فراوانی در جذب آنان به مسجد دارد؛

۱۳. والدین سعی کنند فرزندان خود را با مسجد و مکان متبرک آشنا سازند؛

۱۴. اگر والدین به‌هردلیلی (ظاهری، بهداشتی، مدیریت و...) مسجد محل زندگی را مناسب تشخیص ندادند، باید فرزندان خود را به مسجدها و زیارتگاه‌هایی ببند که جاذبه‌ی بیشتری دارد تا دلزدگی آنان از مسجد محل، مانع از حضور آن‌ها در مسجد نشود؛

۱۵. ایشان باید فرزندان را به انجام کارهای گروهی در مسجد تشویق کنند تا ضمن حضور در مسجد، آموزش باشد برای حضور در اجتماع؛

۱۶. والدین باید عامل‌های منفی و حساسیت‌انگیزی را شناسایی و رفع کنند که موجب گریز فرزند از مسجد می‌شود؛

۱۷. آن‌ها باید افراد موفق مسجدی را به‌عنوان الگو معرفی کنند و بگویند یکی از علل موفقیت آنان حضور در مسجد بوده است.

مدرسه

بعد از نهاد خانواده، مدرسه بیشترین نقش را در جذب نوجوانان و جوانان به مسجد به‌عهده دارد؛ زیرا در ایام تحصیلی تقریباً نصف روز را دانش‌آموزان در مدرسه به‌سر می‌برند. از این‌رو، معلمان و مسئولان مدرسه مهم‌ترین نقش را در سوق دادن نوجوانان و جوانان به مسجد ایفاء می‌کنند.

راه‌های جذب جوانان به مسجد از طریق مدرسه:

۱. علاوه بر تأکید دانش‌آموزان به شرکت در نماز جماعت مدرسه، مسئولان مدرسه طوری برنامه‌های مدرسه را تنظیم کنند که در هر سال، دست‌کم یک یادوبار، بچه‌های مدرسه را برای شرکت در نماز جماعت به نزدیک‌ترین مسجد ببرند؛

۲. برگزاری مراسم جشن تکلیف در مسجد برای دانش‌آموزان، به‌خصوص برای دختران نوجوان و دادن هدایایی به آنان با هماهنگی مسئولان مدرسه و مسجد؛

۳. معرفی دانش‌آموزان نمونه در مسجد و دادن هدایایی از طرف امام جماعت و مسئولان مسجد؛

۴. برگزاری مسابقه‌های مختلف فرهنگی در مسجد با حضور دانش‌آموزان مدرسه‌های مختلف؛

۵. دعوت از مربیان مدرسه و والدین به همراه فرزندان‌شان در مراسم‌های جشن و شادی عیدهای اسلامی.

فصل چهارم: معاونت مراسم ها و مناسبت ها

یکی از معاونت‌های مدیریت فرهنگی مسجد معاونت مناسبت‌ها است. در قرآن و روایات، بر بزرگداشت شعائر دینی تأکید بسیار شده است؛ زیرا توجه به آن‌ها موجب تقویت اسلام و ایجاد وحدت و همدلی میان مسلمانان و رضایت و خوشنودی خداوند می‌شود. همچنین، از نشانه‌های تقوا در انسان است. چنان که قرآن کریم در این باره می‌فرماید:

«ذَلِكَ وَمَنْ يُعِظْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ»^{۱۰۸} هر کس شعائر الهی را بزرگ دارد، بی‌تردید آن از نشانه‌های تقوای دل است.

در هر مسجدی، به‌طور معمولی در هر سال مراسم‌هایی برگزار می‌گردد؛ مثل مراسم جشن ولادت ائمه معصوم (علیهم السلام)، مراسم شهادت و سوگواری آنان. برپائی این مراسم‌ها در مسجد و تقویت آن‌ها از نظر کیفی و محتوایی، می‌تواند از عامل‌های مهم جذب نسل جوان و نوجوان به‌سوی مسجد شود؛ از این رو مدیر فرهنگی مسجد باید با برنامه‌ریزی مناسب و استفاده‌ی از نظرهای کارشناسان فرهنگی به‌دنبال بهترین نتیجه باشد که هدایت و رسیدن به شناخت و کمال و معنویت جوانان است.

مدیر فرهنگی مسجد باید برای بهتر برگزار شدن مراسم‌ها به نکته‌های زیر توجه بیشتری بکند:

۱. چنان که گفته شد، بزرگداشت مراسم‌ها از شعائر اسلامی است؛ زیرا در این مجلس‌ها معارف اسلام و فضائل ائمه‌ی اطهار (علیه‌السلام) بیان می‌شود که از جمله نتیجه‌های مهم آن محبت به خاندان عترت (علیهم‌السلام) است. این محبت در ردیف محبت به خداوند متعال است و عامل جذب نسل جوان و نوجوان به مسجد می‌شود. با توجه به این نکته‌ی مهم، معاونت مراسم‌ها باید با نظارتی دقیق‌تری عمل کند که مراسم‌ها سبب جذب باشد نه دفع.
۲. مهم در برگزاری مراسم‌ها کیفیت آن‌ها است نه کمیت آن‌ها؛ از این رو مجلس‌ها باید به‌صورتی باشند که افراد بعد از پایان مراسم احساس کنند که شناختشان از اهل‌البیت (علیهم‌السلام) بیشتر شده است.
۳. در مراسم ولادت و شهادت اهل‌البیت (علیهم‌السلام)، سعی شود که از زندگی، فضیلت‌ها و بزرگواری معصومان (علیهم‌السلام) گفته شود تا الگویی عملی برای پیروان و دوستان آن‌ها پیدا شود.
۴. مداحان و سخنرانان باید از به‌کاربردن کلمه‌های کفرآمیز و غلوآمیز، در حق ائمه‌ی اطهار (علیهم‌السلام)، پرهیزند و از رفتارهای ساختگی خودداری کنند. همچنین، ایشان باید از تعبیرهایی پرهیز کنند که بر ذلت و خواری انسان دلالت می‌کند؛ چنان که در روایت آمده است: «وَمَنْ أَقْرَبَ بِالذُّلِّ طَائِعًا فَلَيْسَ مِنَّا أَهْلَ الْبَيْتِ»^{۱۰۹} کسی که با میل و اختیار خود در برابر مخلوق خدا ابراز خواری و ذلت کند از ما نیست.

^{۱۰۸} سوره حج، آیه ۳۲.

^{۱۰۹} «بحارالانوار»، ج ۷۴، ص ۱۶۴.

۵. از آنجاکه مداحی ترکیبی از علم و هنر است، پیش کسوتان آگاه باید آموزش‌های لازم را به مداحان محترم بدهند.
۶. در مراسم‌ها، به نسل جوان و نوجوان توجه بیشتری شود و سعی شود از آن‌ها برای اداره‌ی مراسم استفاده شود.
۷. مراسم‌ها به نحوی برگزار شود که بلندگوهای مسجد موجب آزار و اذیت همسایگان نشود.
۸. در عزاداری سیدالشهداء (علیهم السلام)، مداحان بیشتر به فلسفه‌ی قیام و پیام‌های مهم عاشورا پردازند و فقط به قالب مراسم و صوت و سبک مداحی اکتفاء نکنند.
۹. مداحان علاوه بر توجه به صحت مطالبی که نقل می‌کنند، باید اعتدال را رعایت کنند و از طولانی‌شدن مداحی و روضه‌های طولانی پرهیزند.
۱۰. مدیر فرهنگی مسجد باید برنامه‌ها را به نحوی تنظیم کند که در وقت نماز برنامه‌ای جز اقامه‌ی نماز باشد و همچنین برنامه‌ها در موقع مقرر به پایان برسد. باید از طولانی‌شدن مراسم‌هایی که موجب قضاء شدن نماز صبح می‌شود پرهیز کرد.
۱۱. برگزاری مسابقه و دادن جایزه در مراسم جشن ولادت ائمه‌ی معصوم (علیهم السلام)؛ مثل مسابقه‌ی کتابخوانی با موضوع زندگی ائمه‌ی اطهار (علیهم السلام) یا دادن جایزه به کسانی که هم‌نام ائمه‌ی اطهار (علیهم السلام) هستند.
۱۲. همه‌ی مراسم‌ها باید با پذیرایی چای یا شربت و شیرینی همراه باشد و در صورت امکان پذیرایی با میوه و غذا هم بسیار جذاب خواهد بود. در مراسمی، مثل دعای ندبه، دادن صبحانه عامل جذب افراد به مسجد است.
۱۳. پخش شیرینی و شکلات در بسته‌های کوچک همراه با جمله‌هایی کوتاه از معصومان (علیهم السلام) نیز از جمله برنامه‌هایی است که موجب تقویت ارتباط افراد با مسجد می‌گردد.
۱۴. برگزاری سرود و تواشیح نیز موجب جذب جوانان و نوجوانان می‌شود.
۱۵. نوجوانان و جوانان علاقه دارند در مراسم احواء شب‌های قدر شرکت کنند؛ لذا مدیر فرهنگی مسجد می‌تواند با برنامه‌ریزی مناسب، در این شب‌ها، زمینه‌ی حضور جوانان و نوجوانان را فراهم آورد.

فصل پنجم: معاونت ارتباطات و اطلاع رسانی

«ارتباطات عبارت است از تبادل اطلاعات و انتقال معنا»^{۱۱۰} امروزه، تبادل اطلاعات در زندگی بشر نقشی بسیار مهم دارد و مسجد نیز نقشی مهم در اطلاع‌رسانی اسلامی دارد. منبر رسانه‌ای است که از گذشته تاکنون برای تبیین و تبلیغ ارزش‌ها اسلامی به کار رفته است. گلدسته‌ها و مناره‌ها نیز برای اطلاع‌رسانی اوقات شرعی به کار می‌رفت. در عهد پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، با ندای «الصلاة الجامعة» مردم در مسجد جمع می‌شدند.

در صدر اسلام، شناخت جاسوسان و دشمنان؛ تبادل اطلاعات درباره‌ی تحرکات نظامی مشرکان مکه؛ آگاهی از سطح تجهیزات و جنگ‌افزار دشمن؛ نزدیکی آن‌ها به مدینه؛ نحوه‌ی رفت‌وآمد کاروان‌های تجاری؛ ابلاغ دستورهای نظامی و

^{۱۱۰}. رفتار سازمانی در نگاه مدیریت اسلامی، ص ۱۵۶.

استراتژیک پیامبر (صلی الله علیه و آله) و ... از جمله کارکردهای رسانه‌های مسجد بوده است. از این رو، مسجد اصلی‌ترین مکان شکل‌دهی افکار عمومی و فرهنگ‌سازی در تمدن اسلامی بوده است. در دوران حیات امام باقر و امام صادق (علیهما السلام) که نهضت فقه شیعه رشد کرد، علاوه بر جلسه‌های آموزشی در مسجد، جنبه‌ی رسانه‌ای آن نیز بدین صورت نمود یافت که در مناظرهای علمی میان امامان شیعه و هیأت‌های علمی مسیحی و یهودی، پیروزی امامان نوعی تبلیغ به سود شیعیان بود که به دلیل انجام این مباحثه‌ها در مسجد نقش مؤثر این نهاد را افزایش داد.

نکته‌هایی درباره‌ی وسایل ارتباط جمعی

۱. همه‌ی آن‌ها نوعی ارتباط غیرحضوری با مخاطب برقرار می‌کنند که با وجود جذابیت‌های فراوانش، حالتی تصنعی است و ارتباطی عمیق با مخاطبان به‌شمار نمی‌رود.
۲. در همه‌ی نظریه‌های ارتباطی، رسانه‌های جمعی وظیفه‌ی اطلاع‌رسانی را دارند؛ لذا طبق این نظریه‌ها، انسان ابزاری بیش نیست؛ اما در دیدگاه رسانه‌ای اسلام، انسان نه تنها مخاطبی است که پیامی به او می‌رسد بلکه اسلام او را مخاطبی می‌داند که آگاهی و تعالی او همواره مورد توجه است.
۳. نفوذ در قلب‌ها اقتداری افزون‌تر از نفوذ در افکار به‌دنبال دارد. رسانه‌های جمعی فرهنگ اسلامی عمدتاً بر نقش رسانه‌ای مسجد و خطابه‌ها و پیوندهای حضوری تأکید دارد؛ زیرا در این شیوه‌ی فرد با فرد قلب‌ها تصرف می‌شود.
۴. کارکرد وسایل ارتباط جمعی برقراری ارتباط موفق با انسان‌هاست.

ویژگی‌های ارتباطی و رسانه‌ای مسجد:^{۱۱۱}

- مسجد، در تمام ابعادش، بر دیگر رسانه‌ها برتری دارد و از جهت تاریخی، تأسیس آن همزمان با تولد بشر بر روی کره خاکی بوده است؛
- رسانه‌ی مسجد در سازماندهی حرکت‌های اجتماعی و فرهنگ اسلامی نقش عمده‌ای را ایفا کرده است؛
- رسانه‌ی مسجد در عین حال که غیرتشکیلاتی (به معنای اصطلاحی) است، حالتی تشکیلاتی دارد و مخاطبان امکان ارتباط تشکیلاتی با یکدیگر را می‌یابند؛
- ارتباط رسانه‌ی مسجد به‌شدت مردمی است؛
- بُعد ارتباطی رسانه‌ی مسجد عمیق‌تر است؛ زیرا همزمان در دل‌ها و افکار وجود و علاوه بر تأثیر بر افکار در قلوب هم نفوذ دارد؛
- مسجد پایگاه ارتباطی قابل دسترسی برای همه‌ی مخاطبان و علاقمندان است؛
- جدای از نقش رسانه‌ای، مسجد با سخنرانان و عالمانش در مخاطبان انگیزه ایجاد می‌کند؛ بنابراین علاوه بر اطلاع‌رسانی، نقش هدایتی نیز بر دوش می‌گیرد؛

- رسانه‌ی ارتباط جمعی، با همه‌ی تحولات فنی‌اش، زمانی به موفقیت نزدیک می‌شود که بتواند ارتباطی عمیق با مخاطب خود برقرار کند. در روند پیروزی انقلاب اسلامی، مسجدها نشان دادند که می‌توانند چنین ارتباطی برقرار کنند و نقش هدایتی و رسانه‌ای خود را ایفا کنند.
- در همه‌ی جامعه‌های اسلامی، منبر وجود دارد و ابزار ارتباط چهره‌به‌چهره است؛
- برای ارتباط مسجدها با یکدیگر باید شبکه‌ی اطلاع‌رسانی احداث شود. مدیر اصلی مسجد، روحانیون، با این شبکه می‌توانند به‌آسانی با مخاطبان ارتباط برقرار کنند و در صورت لزوم از طریق آموزش از راه دور نکات لازم در امور مسجد را به آن‌ها آموزش و انتقال دهند^{۱۱۲}

مهم‌ترین زمینه‌های افزایش کارکرد ارتباطی و رسانه‌ای مسجد:

- الف - ایستگاه مطبوعات. ایجاد مکانی مناسب برای روزنامه‌ها، مجلات و نشریاتی که در سطح کشور منشر می‌شود؛ جهت استفاده جوانان و نوجوانان و جذب علاقمندان به مسجد؛
- ب- آموزش و خدمات رایانه‌ای. امروزه، بسیاری از رایانه برای اطلاع‌رسانی سریع و آموزش علوم و یافته‌های جدید و حتی تفریح‌های سالم استفاده می‌کنند؛ اما گاه برخی، به جهت وضعیت اقتصادی نامناسب، توان خرید یا استفاده از این پدیده‌ی نو را ندارند از این رو، مسجد می‌تواند با گرفتن رایانه به آن‌ها کمک کند؛
- ج- استفاده از فیلم‌های آموزشی مناسب در زمینه‌های مختلف قرآنی، اعتقادی، اخلاقی، تحصیلی، خانوادگی؛
- د- راه‌اندازی دست‌کم یک خط اینترنت جهت استفاده‌ی پژوهشی افراد؛
- ه- راه‌اندازی سایت و خبرگزاری که بتواند اخبار مسجد را به‌روز و با سرعت اطلاع‌رسانی کند.

بخش سوم

آسیب‌شناسی معاونت‌ها فرهنگی مسجد

مقدمه

پس از بیان مهم‌ترین کارکردهای مدیریت فرهنگی مسجد در بخش‌های پیشین، به مسأله‌ی آسیب‌شناسی مدیریت فرهنگی مسجد می‌رسیم که در این باره سه بحث کلی مطرح است:

الف- بیان آسیب‌های مدیریت فرهنگی مسجد؛

ب- علل آسیب‌های مدیریت فرهنگی مسجد؛

ج- پیشگیری و درمان آسیب‌های مدیریت فرهنگی مسجد.

در این بخش، ما فقط به بیان آسیب‌های مدیریت فرهنگی مسجد پرداخته‌ایم؛ گرچه در ضمن آن راه‌های پیشگیری و درمان نیز بیان شده است؛ اما بحث از علل آسیب‌های مدیریت فرهنگی مسجد به دلیل تخصصی و گسترده بودن بحث به تحقیق و پژوهش بیشتری نیاز دارد که ما اکنون در صدد آن نیستیم.

قبل از ورود به بحث، باید چند مقدمه بیان شود:

۱. تعریف آسیب‌شناسی مدیریت فرهنگی مسجد؛

۲. اهمیت و جایگاه آسیب شناسی؛

۳. تاریخچه‌ی آسیب شناسی مسجد.

تعریف آسیب‌شناسی مدیریت فرهنگی

آسیب در لغت به معنای صدمه، گزند و آفت و در اصطلاح عبارت است از عامل‌هایی که موجب صدمه‌زدن به چیزی می‌گردد.^{۱۱۳} باتوجه به این تعریف، آسیب‌شناسی مدیریت فرهنگی مسجد، یعنی شناخت عامل‌هایی که موجب صدمه‌زدن و تخریب برنامه‌های فرهنگی مسجد می‌گردد.

بعد از کارکرد عبادی، مهم‌ترین کارکرد مسجد کارکرد فرهنگی آن است که گسترده است؛ از این رو برای تحقق مطلوب برنامه‌های فرهنگی مسجد باید مجموعه‌ای از شرط‌ها فراهم شود و مانع‌ها برطرف گردند. مدیر فرهنگی مسجد باید با شناسایی دقیق عامل‌ها و مانع‌های طراحی و برنامه‌ریزی جهت پیشگیری و درمان سریع آسیب‌ها برنامه بریزد. شناخت آسیب‌ها و برطرف کردن آن‌ها به ما کمک می‌کند که برنامه‌های مسجد برای همه اقشار مردم، به‌خصوص قشر جوان و نوجوان، جاذبه‌ی بیشتری داشته باشد و موجب حضور گسترده افراد در مسجد شود که پایگاه عبادت و مرکز نشر معارف دینی است. بحث از آسیب‌های مدیریت فرهنگی مسجد بحث گسترده و دامنه‌داری است که به تحقیقات میدانی جامع و کاملی نیاز دارد که پژوهش‌های بیشتری می‌طلبد تا بتوان همه‌ی ابعاد آن را بررسی کرد. گرچه اکثر آسیب‌ها در همه‌ی مساجد مشترک است اما بعضی از آسیب‌ها به دلیل نوع منطقه و اقلیم متفاوت است.

مسئله‌ی آسیب‌شناسی بعدها‌ی مختلف مسجد، به‌خصوص بُعد فرهنگی، چیز جدیدی نیست و از صدر اسلام مطرح بوده است؛ چنان‌که با بررسی روایات می‌بینیم که در این باره مطلب‌های زیادی گفته شده، که برای ما قابل استفاده است.

قبل از بیان تفصیلی آسیب‌ها، به ذکر چند آسیب مهم می‌پردازیم که مدیر فرهنگی مسجد باید به بدان‌ها توجهی ویژه بکند:

۱. هدف دانستن ابزارهای تربیتی و توقف در روش‌هایی که خود هدف نیستند بلکه راه رسیدن به هدف هستند؛ از قبیل هنر و ورزش. گاه آن‌قدر به این برنامه‌ها توجه می‌شود که فعالیت‌های دیگر مسجد تحت الشعاع قرار می‌گیرد. علت این‌گونه افراط و تفریط‌ها فقدان برنامه‌ی صحیح و عدم جامع‌نگری متولیان فرهنگی مسجد است.
۲. عدم استمرار برنامه‌های فرهنگی و مقطعی بودن آن‌ها. در خیلی از مساجد، برنامه‌های فرهنگی فقط در مقطعی از سال، مثل ماه تابستان، وجود دارد و در بقیه‌ی سال هیچ برنامه‌ی مستمر و پایداری نیست. این روش به ضعف برنامه‌ها و فعالیت‌های فرهنگی مسجد و عدم موفقیت امور فرهنگی منجر می‌شود.
۳. عدم تعادل در ایجاد شور و شعور (عشق و بصیرت، عاطفه و فهم). شور و شعور در واقع دو بال پرواز دانش‌آموزان به سوی قله‌ی هدایت و تربیت هستند که بدون داشتن هر کدام از این دو بال، نمی‌توان به مقصد رسید. شور بدون شعور بی‌فایده است و به فعلی مثبت نمی‌انجامد.
۴. گرفتارشدن به معضل کمیت‌گرایی. بسیاری از مسئولان فرهنگی ملاک موفقیت برنامه‌ها و طرح‌ها را تعداد شرکت‌کنندگان می‌دانند؛ لذا اکثر مربیان مسجدی و گردانندگان امور فرهنگی در گزارش‌های خود بیشتر به

^{۱۱۳} «فرهنگ معین»، ج ۱ ص ۳۰.

ثبت آمار و ارقام و تظاهر به پرروتنی بودن کلاس‌ها می‌پردازند. در حالی که، نگاه اسلام به تربیت افراد مؤمن نگاهی کیفی و ارزشی است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «كَمْ مِّن فِتْنَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِيهَا كَثِيرَةٌ»^{۱۱۴} چه بسیارند گروه‌های اندک که به اذن خداوند بر گروه‌های پرجمعیت غالب می‌شوند. همچنین در نگاه قرآن، آنچه باعث پیروزی مؤمنان می‌شود تعداد آن‌ها نیست بلکه اراده و مقاومت آنان است. قرآن می‌فرماید: «إِن يَكُن مِّنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِثْلِينَ وَإِن يَكُن مِّنْكُمْ مِثَّةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا»^{۱۱۵} اگر بیست نفر از شما صابر باشند، بر دویست نفر غلبه می‌کنند و اگر صد نفر باشند بر هزار نفر غلبه خواهند کرد.

۵. داشتن نگاه اقتصادی به فعالیت‌های فرهنگی.^{۱۱۶}
۶. آسیب‌های معاونت آموزشی - تربیتی مسجد:
۷. بی‌برنامگی و عدم نظارت بر فعالیت‌های آموزشی تربیتی مسجد؛
۸. کمبود امکانات فرهنگی و آموزشی و فقدان ابزارهای رایانه‌ای و نرم‌افزاری روز؛
۹. کم‌رنگ شدن فعالیت‌های مسجد در تعلیم و تربیت دینی؛
۱۰. نداشتن تبلیغات روشمند دینی و استفاده نکردن از ابزارهای تبلیغاتی مناسب؛
۱۱. عدم ارتباط مسجد با آموزش و پرورش و مراکزهای آموزشی و فرهنگی دیگر؛
۱۲. نبود برنامه‌ی خاص آموزشی برای کودکان و نوجوانان در اکثر مسجدها؛
۱۳. مقدم‌داشتن آموزش علوم دیگر بر آموزش احکام دین در برخی مسجدها؛
۱۴. ساخت مراکز متعدد فرهنگی به جای تقویت و گسترش فضای فرهنگی و هنری مسجد؛
۱۵. فعال نبودن کتابخانه‌ی بیشتر مسجدها و عدم تقویت آن‌ها؛
۱۶. تعدد مرکزهای تصمیم‌گیری که موجب بروز مشکلات زیادی در همه‌ی زمینه‌های فرهنگی مسجدها می‌گردد؛
۱۷. استفاده نکردن از ابزارهای تشویقی، مانند دادن هدایا و برگزاری مسابقات قرآنی، سرود، تواشیح؛
۱۸. کمبود فضای مسجد برای آموزش و برگزاری کلاس‌ها و مزاحمت آن با برنامه‌های عبادی؛
۱۹. فعال نبودن مسجد در زمینه‌های آموزشی و تربیتی، به‌خصوص در فصل تابستان و اوقات فراغت نوجوانان و جوانان؛
۲۰. عدم همکاری خادم مسجد با معاونت آموزشی تربیتی مسجد؛
۲۱. عدم استمرار برنامه‌های آموزشی تربیتی؛
۲۲. کمبود بودجه و مشکلات مالی جهت برگزاری و توسعه‌ی فعالیت‌های آموزشی؛

^{۱۱۴} سوره بقره آیه ۲۴۹.

^{۱۱۵} سوره انفال، آیه ۶۵.

^{۱۱۶} رسالت ناتمام، تأملی بر کار فرهنگی در مساجد کشور، ص ۳۶. (با تلخیص).

۲۳. توجه بیشتر به تلاوت و فنون قرائت و حفظ قرآن و کم توجهی به برگزار کردن جلسه‌های تفسیر قرآن و مفاهیم آن و اخلاق؛

۲۴. عدم ارزیابی ماهانه یا سالانه‌ی آموزشی تربیتی مسجد توسط مدیریت فرهنگی مسجد؛

۲۵. جریان‌های فکری ضد دین مثل سکولاریسم و لیبرالیسم که دین را عامل مخدر و افراد دیندار را مرتجع معرفی می‌کنند؛

۲۶. ضعف علمی مدیریت فرهنگی مسجد در مسائل آموزشی تربیتی و عدم آشنایی با روش‌های آموزشی تربیتی؛

۲۷. عدم تجهیز مسجد به شبکه‌ی اینترنتی و نبود سامانه‌ی اطلاع‌رسانی.

آسیب‌شناسی معاونت تبلیغی

۱. عدم برنامه‌ریزی و نامنظم و ناهد فمند بودن برنامه‌های تبلیغی در مسجد؛

۲. عدم استمرار برنامه‌های تبلیغی در طی سال؛

۳. کمبود امکانات تبلیغی برای برنامه‌های تبلیغی در مسجد؛

۴. عدم کنترل و نظارت بر نحوه‌ی اجراء برنامه‌های تبلیغی در مسجد؛

۵. عدم ارتباط دوستانه‌ی امامان جماعت با نوجوانان و جوانان و ناآگاهی از مشکلات روحی و روانی؛

۶. مطابقت نکردن اعمال و رفتار بعضی مبلغان با گفتار و کلام آن‌ها؛

۷. عدم پاسخ مناسب و قانع کننده در برابر پرسش‌های جوانان؛

۸. عدم ارزیابی هفتگی یا ماهانه بر عملکرد و برنامه‌های تبلیغی مسجد؛

۹. آشنان بودن بیشتر مبلغان با علوم روان‌شناسی و جامعه‌شناسی؛

۱۰. تکراری بودن بحث‌های سخنرانان؛

۱۱. عدم توجه جدی به امر نوآوری و ارائه‌ی راه‌های نو در جذب اقشار مختلف؛

۱۲. ۱۲ - کم‌رنگ شدن مسائل تبلیغی در مسجد؛

۱۳. عدم برگزاری دوره‌های آموزشی کوتاه‌مدت و بلندمدت و آموزش‌های غیرحضور و مکاتبه‌ای توسط

نهادهای فرهنگی برای امامان جماعت مسجدها.

آسیب‌شناسی معاونت مراسم‌ها و مناسبت‌ها:

بیشتر آسیب‌ها درباره‌ی مراسم‌های عزاداری است و سپس جشن‌ها که مهم‌ترین آسیب‌ها را بیان می‌کنیم:

۱. بی‌برنامگی و فراموشی هدف اصلی. عدم برنامه‌ریزی و نظارت و نظم در برگزاری مجلس‌ها از سوی مدیریت فرهنگی

مسجد؛ مثلاً بسیاری از مراسم‌هایی که جوانان و نوجوانان برگزار می‌کنند تا پاسی از شب ادامه می‌یابد؛ تاحدی که افراد

به دلیل خستگی از نماز صبح محروم می‌شوند و نمازشان قضا می‌شود؛ در واقع عمل واجب فدای عمل مستحب می‌شود؛

۲. بروز بدعت‌ها و رفتارهای سطحی و احساسی و بی‌محتوا در عزاداری‌ها و ولادت‌ها؛
۳. گریاندن به‌مثابه هدف. برای برخی از مرثیه خوان‌ها و مداحان گریاندن مردم هدف است؛ در صورتی که عزاداری فقط وسیله‌ای برای یادآوری زندگی و مصائب ائمه و اولیاء دین (علیهم السلام) است؛
۴. دروغ‌گفتن و جعل کردن روایات. تحریف در مراسم نه تنها جاذبه‌ی واقعی ایجاد نمی‌کند که دافعه‌ای قوی برای مسجد، مسجدیان، دین و مذهب به‌شمار می‌رود؛
۵. توجه برخی از مداحان به قالب و وزن و تقلید از موسیقی‌های مبتذل و عدم توجه دقیق به پیام و هدف اصلی در مداحی اهل‌الیت (علیهم السلام)؛
۶. مداح‌محوری و سکوت عالمان. متأسفانه، مجلس‌های کنونی عزاداری بیش‌از آنکه بر محور عالمان و سخنرانان فاضل باشد بر محور مداح و مداحی است؛
۷. آزار و اذیت دیگران با صدای بلند گو یا بسته‌شدن خیابان‌ها؛
۸. استفاده از تعبیرهای خوارکننده و ترحم‌انگیز در مورد خاندان عترت و طهارت (علیهم السلام)؛ مانند زینب مضطر، زین العابدین بیمار؛
۹. اکتفا کردن به مداحی و کاستن از برنامه‌های محتوایی و داشتن شور بدون شعور و محبت بدون معرفت؛
۱۰. آسیب رساندن به بدن با قمه و یا هر وسیله‌ی دیگر؛
۱۱. استفاده نمودن از اشعار و نواهایی که در شأن عزاداری نیست؛
۱۲. استفاده از علم و دیگر ابزار عزاداری جهت خودنمایی و فخر فروشی؛
۱۳. عدم بهره‌برداری مناسب از جمعیت‌ها و اجتماعات حاضر جهت تبیین فلسفه‌ی قیام سیدالشهداء (علیه‌السلام) و بیان فضائل و مناقب اهل‌الیت (علیهم السلام)؛
۱۴. عدم برگزاری مراسم برای ولادت و شهادت دیگر ائمه (علیهم السلام) در اکثر مسجدها؛
۱۵. کم‌رنگ شدن تجلیل از شهداء انقلاب اسلامی و دفاع مقدس؛
۱۶. طولانی‌شدن برنامه‌ها؛
۱۷. عدم‌سازماندهی وجوه نقدی و غیرنقدی نذرکنندگان؛
۱۸. غلبه بُعد عاطفی و رثایی بر بعد عقیدتی و حماسی عاشورا؛
۱۹. استفاده‌ی زیاد از زبان حال با وجود کثرت مقتل‌ها در زمینه‌ی وقایع عاشورا؛
۲۱. افراط در وصف سیمای ظاهری معصومان (علیهم السلام) در مداحی‌ها؛

۲۲. سوءاستفاده‌های مالی برخی از مداحان و برگزارکنندگان مراسم‌ها. البته، گرفتن حق الزحمه بابت نوحه‌خوانی هیچ منع شرعی یا عرفی ندارد اما اینکه انسان دستگاه دین و اهل‌الیت (علیهم‌السلام) را به سفره‌ی نان و نام تبدیل کند مذموم است. در روایات این کار منع و از جمله آثاری که برای آن ذکر شده است لعن خداوند و فقر در زندگی است.

آسیب‌شناسی معاونت ارتباطات یا رسانه‌ای

۱. عدم برنامه‌ریزی و نظارت بر فعالیت‌های ارتباطی و اطلاع‌رسانی مسجد؛
۲. نبود امکانات و مکان مناسب جهت استفاده از مطبوعات و شبکه اینترنت؛
۳. آشنانیدن مدیر فرهنگی مسجد با مسائل ارتباطات و اطلاع‌رسانی جدید؛
۴. ناهماهنگی خادم و هیأت‌امنا با مدیریت فرهنگی مسجد در فعالیت‌های ارتباطی و اطلاع‌رسانی؛
۵. عدم ارتباط مسجد با مساجد و مراکز فرهنگی دیگر؛
۶. نبود نشریه‌های آموزشی جهت استفاده‌ی امامان جماعت؛
۷. نبود شبکه‌ی اطلاع‌رسانی قوی و به‌روز در مسجدهای کشور؛
۸. کمبود مالی جهت تأمین فعالیت‌های ارتباطی و اطلاع‌رسانی؛
۹. نبود تبلیغات مناسب و قوی جهت اطلاع‌رسانی از فعالیت‌های فرهنگی مسجد.

نتایج تحقیق

در این مقاله‌ی تحقیقی به دنبال پاسخگویی به پرسش‌های زیر بودیم:

۱. مدیر فرهنگی مسجد کیست؟
 ۲. وظیفه‌های مدیر فرهنگی مسجد چیست؟
 ۳. مهم‌ترین معاونت‌های مدیریت فرهنگی مسجد کدامند؟
 ۴. جدی‌ترین آسیب‌های مدیریت فرهنگی مسجد کدامند؟
- ۱- در بخش اول مقاله، نقش مدیریت فرهنگی مسجد و جایگاه آن بیان و گفته شد که مهم‌ترین مشکل مسجدهای ما در عدم مدیریت قوی است؛ به‌خصوص در بُعد فرهنگی مسجد. حال، مهم‌تر از مسأله‌ی مدیریت، مسأله‌ی عهده‌دار شدن منصب مدیریت است که چه کسی شایستگی این مسئولیت مهم را دارد و تعیین این منصب بر عهده‌ی کیست؟
- با بررسی این موضوع به این نتیجه رسیدیم که اصل و اولویت این است که امام جماعت مسجد عهده‌دار این مسئولیت باشد و با ایجاد معاونت‌های لازم امور مختلف مسجد را مدیریت کند. متأسفانه، بیشتر امامان جماعت ما ویژگی‌های مدیر قوی و کارآمد را ندارند؛ لذا باید سازمان یا مرکزی مانند مرکز رسیدگی به امور مساجد به این مسأله توجه بیشتری داشته باشد و با برنامه‌ریزی دوره‌های آموزشی لازم این مشکل را برطرف کند تا ائمه‌ی جماعات ما بعد از آشناسدن با اصول مدیریت و تقویت علمی، مدیریتی مناسب و قوی داشته باشند.

۲- امام جماعت مسجد، با عنوان مدیر فرهنگی مسجد، موظف است که با توجه به نیازهای مختلف مسجد در زمینه‌های اعتقادی فقهی، اخلاقی، تربیتی و... معاونت‌هایی را ایجاد کند و افرادی را مسئول آن‌ها بگذارد که از تعهد و تجربه و تخصص لازم برخوردارند. امام باید با نظارت دقیق و مستمر بر برنامه‌های فرهنگی مسجد آن‌ها را سروسامان بدهد.

۳- مدیر فرهنگی مسجد علاوه بر اینکه لازم است همواره توان علمی خود را افزایش دهد، باید سطح معرفتی مخاطبان را نیز ارتقاء دهد؛ به گونه‌ای که اهل مسجد احساس کنند رفت و آمد آن‌ها به مسجد، موجب تقویت بُعد معنوی و معرفتی آنان می‌گردد نه اینکه احساس خستگی و تکراری بودن برنامه‌ها به آن‌ها دست دهد.

۴- مسجد کارکردهای بسیاری دارد و پرداختن به همه‌ی آن‌ها برای اکثر مساجد ما امکان پذیر نیست (به دلیل‌های مختلفی چون نبود نیروی انسانی با تجربه و کمبود امکانات)؛ لذا مدیر فرهنگی مسجد باید اولاً با توجه به نیازهای مختلف مسجد به مهم‌ترین کارکردها پردازد و ثانیاً طوری فعالیت‌های فرهنگی مسجد را برنامه‌ریزی کند که همه‌ی آن‌ها در جهت رشد و تعالی و قرب الهی باشد.

۵- یکی از مسائل مهم در مدیریت فرهنگی مسجد که نقشی بسیار مهم در جذب جوانان و نوجوانان دارد، مسأله‌ی محبت به کودکان و احترام گذاشتن به نوجوانان و جوانان است؛ لذا مدیر فرهنگی مسجد باید با عامل‌ها و مانع‌های جذب کاملاً آشنا باشد و از تجربه‌ی دیگر مراکزهای فرهنگی و مسجدهای موفق استفاده کند.

۶- یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های فرهنگی مسجد فراهم‌نمودن بهداشت روانی است؛ زیرا زمان ما را دوره‌ی اضطراب نامیده‌اند؛ چراکه پر از نگرانی و اضطراب است. مسجد، طبق آیات و روایات، بهترین مکان برای فراهم نمودن آرامش و بهداشت روانی برای افراد است. بنابراین، مدیر فرهنگی باید برای این بُعد فرهنگی مسجد برنامه‌ریزی دقیقی بکند؛ زیرا نتیجه‌ی آن سلامت جامعه و خانه و خانواده است.

۷- یکی از فعالیت‌های مهم فرهنگی مسجد بُعد تبلیغی مسجد است؛ چراکه از صدر اسلام تاکنون مسجد بهترین پایگاه تبلیغ و نشر معارف اسلام بوده است و تأثیری که این مکان برای ارشاد و هدایت انسان‌ها دارد با هیچ مکان فرهنگی دیگر قابل مقایسه نیست. بنابراین، مدیر فرهنگی مسجد باید تلاش بیشتری در این باره بکند.

۸- یکی از امور مهم فرهنگی مسجد فعالیت‌های کتابخانه است که بهترین مکان برای جذب نسل جوان و نوجوان به مسجد و ارشاد و هدایت آن‌هاست؛ اما متأسفانه اکثر مسجدهای ما از این امکان فرهنگی بی‌بهره‌اند؛ لذا مدیر فرهنگی مسجد باید در این زمینه سرمایه‌گذاری زیادی بکند و کتابخانه‌ی مسجد را تقویت کند.

۹- یکی از پر مخاطب‌ترین فعالیت‌های فرهنگی مسجد برنامه‌ی عزاداری و جشن است که متأسفانه در زمان ما در معرض آسیب‌های زیادی قرار گرفته است و بسیاری از برنامه‌های مهم فرهنگی دیگر را تحت الشعاع خود قرار داده است. مدیر فرهنگی مسجد باید با شناخت آسیب‌ها و راهکارهای مقابله‌ی با آن آگاه باشد تا بتواند این گونه برنامه‌ها را در جهت صحیح هدایت کند.

۱۰- در بخش سوم مقاله، مهم‌ترین آسیب‌های مدیریت فرهنگی بیان شد که در مجموع نتایج زیر را در بر دارد:

الف- شناخت آسیب‌ها و پیشگیری از آن‌ها بسیار آسان‌تر از درمان آسیب‌ها است؛

ب- از مهم‌ترین آسیب‌های مدیریت فرهنگی مسجد، بی‌برنامگی و عدم نظارت بر فعالیت‌های آموزشی تربیتی مسجد است؛

ج- عدم ارزیابی ماهانه یا سالانه‌ی برنامه‌های فرهنگی مسجد نیز یکی دیگر از مهم‌ترین آسیب‌هاست.

د - ضعف علمی و مدیریتی امام جماعت، مدیر فرهنگی مسجد، مشکلی بسیار بزرگ و از مهم‌ترین علل عدم موفقیت مسجد است.

ه - گرفتار معضل کمیت شدن و ملاک موفقیت در امور فرهنگی را در ارائه‌ی آمار چشمگیر و غیرواقعی دانستن، یکی دیگر از مشکل‌های مسجد است که متأسفانه در اکثر مراکز فرهنگی ما رواج دارد.

منابع تحقیق:

- قرآن کریم، ترجمه بهرام پور، ابوالفضل، انتشارات آوای قرآن تهران ۱۳۸۴.
- نهج البلاغه، سید رضی، ترجمه فیض الاسلام ۱۳۸۰،
- صحیفه سجاده، ترجمه فاضل، جواد، انتشارات امیر کبیر تهران، ۱۳۷۸.
- اسلام و تعلیم و تربیت، حجتی، محمد باقر، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۴.
- اصول کافی، کلینی، محمد یعقوب بن اسحاق، با تصحیح علی اکبر غفاری ۲ جلد، دارالاضواء بیروت.
- آسیب شناسی مجالس عزاداری، بابایی، رضا، فصلنامه پیام، ویژه محرم، ۱۳۸۶.
- آئین مسجد، موظف رستمی، محمد علی، ۳ مجلد، انتشارات گویه، ۱۳۸۲.
- الاحتجاج، طبرسی، احمد بن علی بن ابی طالب.
- بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر، موسسه الوفاء، بیروت، ۱۴۰۳ ه. ق.
- پژوهشی در تبلیغ، رهبر، محمد تقی، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۱.
- پژوهشی در نظام طلبگی، ضوابطی مهدی.
- تاریخ آموزش در اسلام، شبلی، احمد، ترجمه محمد حسین ساکت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۱.
- تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، غنیه، عبد الرحیم، تهران انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۷۲.
- تبلیغ و مبلغ در آثار شهید مطهری، موگهی، عبد الرحیم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم، ۱۳۷۷.
- تهذیب الاحکام، شیخ طوسی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۳.
- حدیث مسجد، شاکری، سید رضا، محمدی، حیدر، انتشارات ستاد عالی کانون فرهنگی مساجد کشور.
- حماسه حسینی، شهید مطهری، مرتضی، انتشارات صدرا، ۱۳۶۸.
- دین تبلیغی و تبلیغ دینی، مجله مسجد، شماره دهم، محسن خندان.
- ده گفتار، شهید مطهری، مرتضی، انتشارات صدرا، ۱۳۶۵.
- داستان راستان، شهید مطهری، مرتضی، انتشارات صدرا، ۱۳۶۰.
- روشهای جذب جوانان به مساجد و نماز جماعت، موظف رستمی، محمد علی، انتشارات پرهیب، کرج، ۱۳۸۵.
- سازمان و مدیریت مسجد، محمدی آشنایی، علی، انتشارات مرکز رسیدگی به مساجد، ۱۳۷۷.

- سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه، محمد علی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶.
- سیره النبویه، ابن هشام، ج ۲.
- سیری در نهج البلاغه، شهید مطهری، مرتضی، انتشارات صدرا، ۱۳۸۰.
- الطبقات الکبری، محمد بن سعد، بیروت، ج ۱، ص ۱۶۶.
- عاشورا، (ریشه‌ها، و...) داودی، سعید، رستم نژاد، مهدی؛ انتشارات مدرسه علی بن ابی طالب (ع) ۱۳۸۵.
- غررالحکم و دررالکلم، آمدی، عبد الواحد، چاپ دانشگاه تهران انتشارات شفق، ۱۳۸۳.
- فرهنگ مسجد، دفتر مطالعات و پژوهشهای رسیدگی به امور مساجد، انتشارات مؤسسه ثقلین، ۱۳۵.
- فروغ مسجد، جلد ۱ تا ۵، مجموعه سخنرانی‌ها و... انتشارات، مؤسسه فرهنگی ثقلین، ۱۳۸۵.
- فرهنگ معین، معین، محمد، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۶۲.
- فلسفه تعلیم و تربیت، علی شریعتی، تهران، انتشارات بعثت، بی تا.
- کنز العمال، متقی هندی، ۱۴۰۵ ه ق.
- مسجد نخستین پایگاه عبادی سیاسی، مجله مسجد، ش ۱۸.
- مسجد، محمدی محسن، انتشارات مرکز پژوهشهای صدا و سیما، ۱۳۸۳.
- مسجد نمونه، نوبهار، رحیم، ستاد اقامه نماز، تهران، ۱۳۵۷.
- مجموعه مقالات مسجد، نجاتی، محمد مهدی، رضائیان، معید.
- مستدرک الوسائل، طبرسی، میرزا حسین نوری، با تحقیق مؤسسه آل البیت، بیروت، ۱۴۰۸، ه ق.
- مواعظ عددیه، مشکینی، علی.
- مدیریت اسلامی، نبوی، محمد حسن، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۰.
- من لا یحضره الفقیه، شیخ صدوق محمد بن علی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۳.
- ۳۰۰ اصل در مدیریت اسلامی، قرآنی، محسن مرکز فرهنگی درسهای از قرآن تهران، ۱۳۸۵.
- نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ انقلاب اسلامی، مکی سباعی، محمد، ترجمه علی شکوئی، تهران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی ۱۳۷۴.
- نقش تبلیغی مسجد در عصر پیامبر (ص)، مجله مسجد، شماره ۴۱.
- نظام الحکومه النبویه، کنانی، عبد الحی.
- سازمان و مدیریت، دکتر اقتداری، علی، ص ۶۱.
- مبانی مدیریت، گری دلسر، ترجمه داوود مدنی، انتشارات پیشبرد، تهران ۱۳۶۶.
- اصول مدیریت، جاسبی، عبدالله، انتشارات دانشگاه امام حسین (ع) جزوه شماره ۴. ج ۳، ص ۲۱.
- اصول مدیریت، رضائیان، دکتر علی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، ۱۳۷۴.
- رفتار سازمانی در نگاه مدیریت اسلامی، ویسی، غلامرضا، سوادی، محمد علی. انتشارات زمزم، ۱۳۸۵.
- سالت ناتمام، تأملی بر کار فرهنگی در مساجد کشور، شهرام نجاتی اشرف‌همیاران جوان، مشهد، ۱۳۸۶.

منبع: مرکز رسیدگی به امور مساجد